

III.

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA ÉS "MAGYAR TÁRSASLÉLEKTAN":

MAGYARSÁG, PROTESTANTIZMUS, TÁRSASLÉLEKTAN

Van-e magyar szociálpszichológia?

Az olvasóban az eddigiek alapján joggal merülhet föl a kérdés: Karácsony Sándor társaslélektana a mai, de a korabeli "tudományos paradigmák" megítélése szerint egyáltalán szociálpszichológiának tekinthető? Ha nem, miért? Ha igen, miért?

Ám, hogy ezekre a kérdésekre is válaszolhassunk, előzetesen azt sem ártana tudnunk, hogy /akkor/ volt-e /most: van-e/ magyar szociálpszichológia? /Az itt következő gondolatmenetben szociálpszichológiának nevezek minden társadalom- és társaslélektant - kivéve Karácsony "magyar társaslélektanát". Ebben az összefüggésben tehát a magyar szociálpszichológia nem azonos a "magyar társaslélektannal"; illetve éppen arra irányul a kérdés: lehet-e azonos?/

A kérdés, mely első pillanatban talán könnyűnek, vagy éppen ellenkezőleg provokatívnak tűnhet, valójában hazai pszichológiatörténet-írásunk adósságaira figyelmeztet. Hiszen a kérdés azzal nem válaszolható meg, hogy felsoroljuk, mintegy katalógusba szedjük az egykori és a mai, "Magyarországnak" nevezett, a térképeken is jelölt "földrajzi egység" területén élt vagy onnan elszármazott

"magyar" /szociál/pszichológusokat. A kérdés úgy sem válaszolható meg, hogy tételezünk valamiféle, mondjuk szellemtudományos fogantatású "magyar tudományt", melynek részeként, abból levezethető módon leírnánk a "magyar szociálpszichológia" sajátos jegyeit. Az első esetben ugyanis a "magyar" jelző pusztán nyelvtani funkciót hordozna és információs értéke sem lenne több, mint a területi-földrajzi "azonosság" körülhatárolása, tudományelméleti és tudománytörténeti /ir/relevanciája pedig inkább a lexikális adatokra szorítkozna. Egy elméleti igényű tudománytörténetírás számára ez semmiképpen sem nyújtana elegendő alapot. A második esetben viszont azért nem tudnánk válaszolni a kérdésre - s ezért tűnne provokatívnak -, mert a tudományelméleti és tudománytörténeti kérdést ontologizálnánk, ráadásul úgy, hogy előzetes értékpremisszákhöz kötnénk a "magyar" jelző jelentését, a "tudomány" pedig ehhez képest akcidentális lenne. Ha pedig ezt a veszélyt elkerülendő a "tudomány" sajátos értékpremisszáit emelnénk ki, akkor a valamiképpen mégis csak létező - noha kétségtelenül partikuláris - regionális-szellemi tradíciók sikkadnának el a még oly tiszteletre méltó egyetemes /esetenként "kozmpopolitának" titulált/ tudomány-eszme víziójában.¹

Ha tehát egy elméleti igényű tudománytörténetírás perspektívájából közelítünk a kérdéshez, akkor a "volt-e /van-e/ magyar szociálpszichológia?" kérdése

tudásszociológiai problémává alakul: a területi és nemzeti "azonosság" egyfelől, az ilyen-olyan ideológiai vagy értékpremisszák másfelől egyként relativizálódnak. Ekkor viszont a tudás - esetünkben a szociálpszichológiai tudás - mibenléte, társadalomtörténeti genezise s ezen belül létrejövő funkciója érdekes. Különösen gyümölcsöző lehet a tudásszociológiai szempont érvényesítése olyan tudásalakzatok természetének megértésekor, amelyekben a "tisztá" tudomány más tudáselemekkel vegyülve alkot egységet vagy rendszert. Karácsony Sándor "társaslélektani rendszere" ugyanis ilyen "rendszer": a lélektan ebben valóban elvegyül sok-sok más "tudáselemmel" /a nyelvészettől kezdve az irodalmon, néprajzon, történelmen keresztül egészen a filozófiáig/. Ráadásul a "tudáselemek" rendszerbe foglalója - Karácsony Sándor - nem válik személytelen alkotóvá: szövegei a dezanthropomorf szcientizmus szemszögéből tekintve feltűnően személyesek, líraiak, metafizikai és egyéb "eszmékkel" terheltek. A szcientikus pszichológiákon nevelődött hazai pszichológusok számára - ha egyáltalán ismerik - ezért Karácsony Sándor társaslélektana első pillantásra inkább valamiféle anakronisztikus őskövületnek tűnhet. Ha szcientikus pszichológusunk - valamiféle deviáns kíváncsiságtól hajtva - mégis beleolvas/na/ valamelyik Karácsony-szövegbe, kezdetben minden bizonnyal kétségei támadnának a "társaslélektan" lélektani relevanciáját illetően. Ha pedig a pontos tudománytörténeti ítéletalkotás céljából is olvasná a Karácsony-szövegeket, szakpszichológusi horizontját

kénytelen lenne az ideológia-, eszme- és társadalomtörténeti kérdésekkel, problémákkal is kitágítani, bármennyire is ódzkodna ettől. Karácsony Sándor társaslélektani rendszerét ugyanis nem lehet kiszakítani - s így "megérteni" - a két világháború közötti Magyarország szellemi-ideológiai és történeti-politikai kontextusából, nem beszélve a felszabadulás utáni, az 1945-48 közötti koalíciós korszak politikai és művelődéspolitikai összefüggéseiről.

Az alábbiakban mégis arra szeretném föl hívni a figyelmet, hogy a jelzett problémák ellenére - vagy inkább éppen ezért - Karácsony társaslélektani rendszere a hazai tudománytörténet /s ezen belül pszichológiatörténet/ nem megkerülhető tényezője, noha magam is úgy vélem: Karácsony társaslélektana a szcientikus pszichológia felől érthetetlen, sőt "könnyűnek találtatik", ám mint tudásszociológiai fenomén nagyon is érthető, jellegzetes és talán jelentős gondolat- és eszmerendszernek bizonyul.

A "tudományos mező"

Induljunk ki abból az - általunk már ismert - életrajzi tényből, hogy Karácsony Sándor végzettsége szerint sem volt szakpszichológus. /Ez egyébként azért is/ volt így, mert a századelő honi egyetemein ilyen képzés nem is volt, ám ettől függetlenül néhány kiváló filozófus, pedagógus, orvos igazi szakpszichológussá képezte magát - például külhonban, azokon az egyetemeken is, ahol Karácsony is megfordult./

Karácsony nem szakpszichológus, hanem pedagógus volt. Az 1938 és 1947 között tíz kötetben megjelent társaslélektani rendszerét Karácsony maga is a neveléstudomány /tehát nem a pszichológia/ társaslélektani alapjának tartotta, miközben tudós pályatársai közül is jónéhányan kétségbevonták e neveléstudomány tudományos mivoltát.

Például Mitrovics Gyula /Karácsony elődje a debreceni egyetem pedagógiai tanszékén/ 1934-ben Karácsony egyetemi magántanári habilitációjakor azt írta: "Karácsony Sándor a legszorosabb és legnemesebb értelemben vett nevelői küldetésének inkább hivatott apostola, semmint tudományos kifejtője..."² 1941-ben, amikor a nyugdíjba vonuló Mitrovics Gyula helye betöltésének ügye napirendre került - s a tanszékvezetői posztra az egyik lehetséges utód Karácsony volt -, Mitrovics már nem egyszerűen Karácsony tudományos, hanem az 1934-ben még dicsért pedagógiai kompetenciáját is kétségbevonja. Karácsonynak A magyar észjárás című könyvét ugyanis Mitrovics a "pedagógiai nihilizmus" korántsem dicséretes címkéjével illeti. Mitrovics szerint ráadásul Karácsonynak "nemcsak a tudománnyal, hanem a pedagógiával szemben is tulságosan egyéni az állásfoglalása."³

Karácsony Sándornak ez a zavaró "egyéni állásfoglalása" Szabó Dezső debreceni történészprofesszor kritikájában is felbukkan. Szerinte Karácsony műveinek nem az a legnagyobb hibájuk, hogy "azok nem valami egymással összefüggő, rendszeres feldolgozást adnak", hanem

az, hogy a szerző könyveiben "egyetlen jegyzet nincs, amelyben munkája tudományos apparátusára hivatkoznék, hogy rá nézve nem létezik az, amit mások előtte már megírtak, hanem csak az, amit ő elgondol."⁴ Mondanom sem kell, Szabó Dezső történészprofesszor Karácsony "prófétaságától" sem volt elragadtatva.

Bármennyire is felszinesnek, azaz inkább - az el-
lentétes érdekek által vezérelt - korlátoznak tűnő,
ám valójában "tudományosnak" álcázott kritikai észrevé-
teleket idéztem, azt jól mutatják, hogy Karácsony Sándort
a korabeli hivatalos tudományos közvélemény, enyhén
szólva, csak berzenkedve fogadta el. És ez a sajátos
távolságtartás akkor is megvolt, ha a kritikus egyébként
nyitott volt, becsülte Karácsony munkásságát. Szekfü
Gyula például dicsérte Karácsony "nemzetnevelői" és
"nemzetmentő" törekvéseit, de A magyar észjárásról neki
is az volt a véleménye, hogy "gyakran már annyira ere-
deti, hogy mintha már nem is volna logikus". A magyar
észjárást mint mentalitást leíró Karácsony-féle alap-
kategóriákat - azt, hogy a nyugat-európai ember "szubjek-
tiv-komplikált", a magyar pedig "objektív-primitív" -
homályosaknak, "tárgyilag nem megalapozottnak" tartotta,
miközben persze dicsérte Karácsony "találkozó észrevételeit",
egyetértett vele a fajmitosz elutasításában, támogatta
pedagógiai jellegű társadalmi és "nemzetmentő" reform-
törekvéseiben. "Tiszteletreméltó, magas erkölcsiségű és
emberségű vállalkozás" - írta Szekfü A magyar észjárás-
ról -, melynek azonban "tudományos alapjai gyengék."⁵

Karácsony Sándor műveinek "tudományos alapjai" valóban erősen foglalkoztatták - és megosztották - már a kortársi véleményeket is. A korabeli tudományos nyilvánosság orgánumainak többsége ugyanis - Szekfűhöz hasonlóan - dicsérőleg üdvözölte Karácsony írásait, könyveit, de mindig fenntartásokkal; ha viszont nem volt fenntartás, akkor mintegy Karácsony személyével, illetve a személyének tulajdonított "üggyel" azonosultak.

Faragó László például a Magyar Psychológiai Szemle hasábjain A magyar észjárásról írva úgy látta, hogy "Karácsony munkáiban mélyebbről törekszik meríteni, mint az iskolás pedagógusok, magasztosabb eszmékért lelkesedik, mint a tiszta tárgyszerelem megszállottjai." Karácsony "magyarságélményének mélyéről merítve és a magyarság jövő alakításának vágyától áthatva az élmény közvetlen erejével azt akarja belénksugározni, hogy mi a magyarság lelki alkatának lényege, mi a magyar kultúra természete. Igazi, gyökeres és építő reform csak az lehet, amely a magyar lelkeséget tükrözi és a magyar kultúrát építi." Karácsony munkáját azonban - írta Faragó László - első sorban "nem mint tudományos művet kell megítélnünk. Ereje és hatása ugyanis nem annyira tételeinek igaz voltából fakad. Ezen a téren mind módszere, mind pedig kiindulópontja ellen számos kifogást lehetne emelni. /.../ Ez azonban Karácsony művének lényegét nem érinti. Műve mindenekelőtt tett, írása élményből fakad és élményeket kelt, tettet vált ki."⁶

A korabeli hivatalos szociológia - azaz "társadalomtudomány" - orgánumának recenzense már ennyi fenn-tartással sem él, de már a szóhasználatból is kiderül, hogy miért. A recenzens kiemeli, hogy Karácsony műve - A magyar észjárás - "tele van szociológiai szempontból érdekes és értékes anyaggal, eredeti meglátásokkal, élesszemű és -elméjű megfigyelésekkel, társadalmi osztályaink lelki alkatának őszinte, bátor jellemzésével, az iskola és társadalom vonatkozásainak mélyenjáró és sokoldalú feltárásával s temérdek magyar vonatkozású olyan szociológiai problémával, amely társadalomkutatóink érdeklődését, munkakedvét fölkeltheti, munkairányukra hatással lehet." Mindezen valóban lényeges megjegyzések a recenzens számára azonban csak azért voltak fontosak, mert úgy látta - és végül is ez volt apologetikus írásának alapja -, hogy Karácsony Sándort "lángoló magyar ézés" fűti. "Sokhelyt a népe sorsáért, fölemelkedéséért küzdő prófétai hang és hevület csendül meg a könyv lapjain... Ez a könyv a magyarabb magyar életért küzdő könyveinknek, magyarságirodalmunknak értékes alkotása marad."⁷ A magyar észjárás - de a többi Karácsony-mű is - ezek szerint inkább a korabeli "magyarabb magyart" kereső hungarológia tudománya számára volt elfogadható? Mindenesetre a Magyar Paedagógia és a Magyar Élet recenzense is ide sorolta be Karácsony munkáját.⁸

Ha tehát a "szürke cím" - ti. A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja - mögött rejtőző "lángoló gondolatokkal" azonosulunk, mint a Nevelésügyi Szemle

korabeli recenzense is, akkor "Tartalom szerint lehet /ugyan/ kritizálni és a tudományos alapot megkopogtatni alatta: vajjon elbirja-e a Nap felé törő Ikaruszt a viasz-szárny, - lehet lírai szemléletnek is minősíteni, amelyben az Egész igazolására leírt Rész nem matematikai érvényű, még enciklopedikus sokoldalúsággal is meg lehet vádolni, de mindezekon túl csak helyeselni lehet, elképzeléseit magunkévá tenni és hirdetni."⁹

Ha viszont már azonosultunk, akkor már csak az "ügy" érdekes s a "tudomány" nem? "Ha evangéliumi áhitat és féltő szeretet vonul rajtunk végig" - mint Az Ország Utja egyik jeles íróján Karácsonyt olvasva -, akkor már csak azt kérdezhetjük, hogy "mikor jut oda a keresztény Magyarország, hogy erre az evangéliumi emberre figyeljen?"¹⁰

Bizonyára ez a fajta azonosulás is alakíthattá-polarizálhatta Karácsony körül a "tudományos mezőt" Mitrovicstól Szekfüig és tovább. Karácsony ugyanis valóban szinte kiprovokálta - és felkínálta - az azonosulás-minták kérdéseit és válaszait; mindazonáltal többről és másról van szó!

Jó példa erre Bóka László, aki ekkor - 1939-ben, A magyar észjárást olvasva - még "visszaült" a Tavaszmező utcai reálgimnázium padjába. Rögtön világos lett előttem - írta Bóka László, visszaülve "Karácsony tanár ur" osztályának képzeletbeli padjába -, "hogyma $2 \times 2 = 4$, de magyarul kétszerkettőnek, németül einmaleinsnek

hivjuk azt az örök rendet, ami magyarnak, németnek egyaránt érvényes. Német mathezis nincs, magyarok istene sincs, de magyar ember is van, német ember is van. /.../. Ami örök, az nem lehet se magyar, se német. A szépség sohasem lehet nemzeti, de van nemzeti művészet, van magyar művészet is: így nevezik a magyar művészek formakereső útját, melyen az örök szépség felé tapogatóznak. Az igazságok rendje sem lehet nemzeti, magyar filozófia nincs, de magyar észjárás van; útja-módja kell, hogy legyen számunkra is annak, hogy a logikum érvényességét felismerhessük."

Érdemes tovább is idéznünk Bóka Lászlót, hiszen ekkor még úgy látja, hogy "Karácsony tanár ur" nem "új totemmel" akarja megajándékozni a magyar társadalmat, "nem azt a sokak számára még mindig meglepő tényt kívánja közölni, hogy a magyar az magyar, hanem azt akarja megtanítani, hogyan juthatunk el magyarvoltunk értékeinek felhasználásával az igaz ismeret útjára. Nem fölfedezi, nem eszményíti a magyar észjárást, hanem tudatosítja, hogy élni tudjunk vele. /.../ Nem hirdet reformot, nem akar mássá tenni minket: a megismerés alázatával, s tárgyias magyar észjárással a valóságra utal." Karácsony Sándort - írta Bóka László - ez a valóságszeretete megóvjá "a niebelung-izü turáni-átok patronjától csakugy, mint attól a Kraft durch Reform hevülékenységtől, mely hol gerincünket akarja puhítani, hol totális gerincközpontba tömöríteni a már megpuhult gerinceket, - aminek nem is lehet más vége, mint egy kis gyógytorna, testegyenészet... Nem vár semmi jót a

reformoktól, mert magyar észjárása iszonyodik a formális megoldástól. Mindez persze nem jelenti azt, hogy elégedett, csak hogy nem a magyar élet valóságát méri elégtelennek, hanem sokallja benne a valótlan, az irreálisat..."

A Karácsony-féle tudományos módszerről pedig a következőket írta Bóka László: "A magyar műveltségi osztályok társaslélektani rajza synchronikusan, a történelmi összefüggések diachronikusan tagolják a magyar nép lelkét, ezekből, az egymásmellettiesség tényéből, az egymásutániesség folyamatából ragadja ki és meg a magyar társaslélek panchronikus tulajdonságait." A terminusok - synchronia, diachronia, panchronia - egyszerre utalnak a nyelvre /leíró nyelvtan, történeti nyelvtan, jelentéstani/; társaslélektanra, műveltségtörténetre, filozófiára; jelenre, multira, örökkévalóságra. "Az egymásmellettiesség és egymásutániesség metszőpontján meg kell ragadni az örökkévalót. A syntaxis és nyelvtörténet csak együtt tud valamit, statikusait mondani a nyelvről: a jelentés titkát. A lélektan és a történelem csak együtt árulhat el valamit, megtudni érdekesebb az emberről: a kulturát, értéket és érvény parataxisát. /.../ Az állapot és a folyamat csak együtt jelenítik meg azt, amit az univerzum üzen a rögnek, amit az idő üzen a percnak. A tudós ignorabimusnak nevezi, a hívő Istennek. A kör bezárult: a valóság fogoly, s odaadón várja, hogy megismerjük végre."¹¹

Nem véletlenül idéztem Bóka Lászlót ilyen hosszan és szószerint: Karácsonyt belülről értő, ám higgadt és tárgyilagos gondolatmenetében jól érzékelteti a "tudományos alapok" mibenlétének problémáját is: az érték és érvény parataxisát.

Mert erről van szó: valóban az érték és érvény parataxisa, illetve ennek állandó felborulása polarizálja Karácsony körül már a korabeli "tudományos mezőt" is. Hiszen amit például a debreceni történész-professzor, Szabó Dezső Karácsony hibájául rótt fel - egyéni/eskodó/"rendszerterelenségét" és "prófétáskodását" -, azt a "törzskös" Magyar Utban Karácsonyt "széljegyzetelő" Pap Béla éppenséggel erényeként tünteti föl. Szerinte - és ez persze igaz - Karácsony Sándor nem a "nagyképű", formális tudományosság ismervei szerint "tudományos", könyve - az Ocsudó magyarségról van szó - "műhely", amelynek "izzó kohólyában" mint "szinarany kiolvadt" a "magyar nevelés minden döntő problémája". "Karácsony Sándor könyve kézzel fogható illusztráció, milyen egy mű, amely egyformán magyar, szociális és keresztény." És Pap Béla továbbra sem mond Karácsony szándékaitól elütő dolgokat, csak némileg "egysikuan" láttatja azokat. Hiszen - folytatódik az iménti gondolatmenet - nem azért magyar Karácsony Sándor könyve, mintha "nemzeti színű táblába volna kötve", hanem azért magyar, mert "magyarul lát, kutat és fogalmaz, tehát nem külsőségeiben, hanem titokzatos összetételében, belső szerkezetében, lelki-szellemi

alkatában magyar." Szociális, mert vállalja a kor kihívásait: a nevelés számára társadalmi kérdés, olyan társadalmi kérdés - írja Pap Béla -, mint a mult században a jobbágyfelszabadítás volt, aztán a munkásság osztályharca, a különböző /félig sikerült/földreformok. És keresztyén, nem a jelszó szintjén, hanem mert Karácsony keresztyénsége "csontjaiba rekesztett tűz". "Nem kurzuskeresztyénség ez, hanem a XV. század reformátusának Irásismerete, bibliás hite, prófétai bátorsága, hitvalló keresztyénsége a XX. század európai műveltségű magyarjában kivirágozva".¹²

Amíg tehát Bókánál az érték és érvény parataxisa még egyensúlyban van, addig az imént idézett Pap Béla az értékekből - magyar, szociális, keresztyén - konstituálja értelmezése során a Karácsonynak tulajdonított /s ráadásul még nem is "meghamisított"/ gondolatok érvényességét is.

A Karácsony körüli egykori "tudományos mező" mármost azért is annyira összetett, mert természetesen ezek az egyensúlytalanságok Karácsonyból is adódnak, illetve az adott kor viszonyai, ideológiai-politikai és tudományos érdekösszeütközései magukban hordták az egyensúlytalanságukat.

Most még továbbra is a Karácsony körüli közvetlen "tudományos mező" barázdáltságainál, sőt mély árkeinál maradva: ami ugyanis Pap Béla "törzsökös" szemlélete számára üdvözlendő érték Karácsony "műhelyében", addig a szellemtudományos Józ Tibor ugyanezen értékek alapján pálcát tör Karácsony fölött.

Joó Tibor úgy vélte: Karácsony teljesen elhibáztotta látja a "magyar" fogalmát. Mert például az a Karácsony-féle tétel, hogy a "magyar igazság nem logikai, hanem társaslogikai igazság", Joó Tibor számára "elmondhatatlanul veszedelmes tan" volt, hiszen - érvelt s a maga szempontjából nem is "logikátlanul" - "logika csak egy lehet", a gondolkodás egyetemes. "Ha Karácsony Sándornak igaza volna, akkor a 'magyar' nem tudna emberi módra gondolkodni és nem tudná az igazságot megismerni. S teljesen lehetetlen volna a pusztá megértés is 'magyar' és 'nem magyar' közt." De Joó Tibornak igazából nem Karácsony "logikátlanságai" fájtak, hanem az, hogy - szerinte - Karácsony "magyarja" a szó szoros értelmében primitív, "keleti, ázsiai". Ezért úgy vélte, Karácsony azt hirdeti: "Vissza hát Ázsiába. Vagy legalább is a tanyákra." Joó Tibor természetesen ettől az - általa Karácsonynak tulajdonított - "uttól" meg akarta óvni a "nemzetet". Karácsonyhoz intézett kérdései legalább is ezt /a félreértést/ mutatják: "Nem gondol arra Karácsony Sándor" - így Joó Tibor -, "hová vezet ez? Micsoda süllyedéshez? Kivonulás ez az egyetemes emberi műveltségéből, a fehér ember kultúrájából, Európából. Karácsony Sándor arra büszke, hogy a 'magyar' nem tartozik ide?" S a befejező gondolatmenetben szellemtudásunk utal arra, hogy Karácsony szerint a nép a XVII. században már nem értette meg Zrínyi keservét. "Mi még azt hisszük" - bujik ki Joó

Tibor szellemtudományos gondolkodásmódjának lényege -, "a népet kell odaemelni, hogy megértse ezt a keservet velünk együtt, nem pedig nekünk kell visszafordulni Zrinyi utjáról. Sokan vagyunk még, akik úgy véljük, akkor vagyunk igaz magyarok, ha a régi, ezeréves uton haladunk, ősi vezéreink és királyaink nyomdoka után, akik ide vezéreltek bennünket és erre az utra igazítottak, rendelték. Mi bennük látjuk a magyar ideált és mértéket. S ezért nem tudjuk aggodalom nélkül nézni Karácsony Sándor működését és népszerűségét. Milyen jó volna, ha lelkesedése, nagy képességei és szuggesztív ereje nem ezt az új álnépies romantikát és ázsianizmust terjesztené!"¹³

Látható: érték és érvény parataxisa teljesen fölborult. Jó Tibor - egyébként érthető, csak éppen Karácsonynál rossz címen "bedobott" aggodalmait is jelzik - annyira nem értette, sőt félreértette Karácsony Sándort, hogy erre már megjelentek /vagy legalább is igyekeztek megjelenni/ a színen a "mezei hadak" is: a Karácsony-tanítványok és -hivok. Keményen - és joggal - visszautasították Jó Tibor "sárkányölögő szentgyörgyösködését", a népet "magasba emelgetni akaró" szellemtudományos fogantatású Karácsony-félreértelmezéseit.¹⁴

De ha visszakanyarodunk a Szekfü Gyula által /is/ firtatott állítólagosan "gyöngé" tudományos alapokhoz, amely - az eddigiek alapján biztosan állíthatjuk - valószínűleg problémája a Karácsony-műveknek, csak éppen az a kérdés: a "tudományos alap" alapja hol található?

Hiszen Szekfű Karácsony-kritikája is vitatható, s hogy mennyire a "tudományos alapok" alapjainál, azt a kortársak közül talán Szabó Dezső bizonyította be legjobban, vagyis inkább leleplezte a maga dörgedelmes modorában az "alapokat", a Szekfű Gyula-i "hideg ész" liráját izzé-porrá zuzta - persze önála már szó sincs érték és érvény parataxisáról, csak "lényeglátásról".

Szabó Dezső szerint ugyanis a Szekfű-féle "tudományos alap" nem más, mint a "hideg ész", a "higany-oszlopot oly kevésbé strapáló", mindenek fölé emelkedett "fölényes elme" lírája. "Látását, ítéleteit, akaratát tisztán a gondolkodás logikai folyamatai irányítják és alakítják ki. Rendesen állandó viszonyban van az Állam-Raisonnal." A "hideg ész" eredete viszont - bármily meglepő is, mutat rá Szabó Dezső - a romantikus irodalomban található. A "Hidegész" születési körülményei tehát "igen líraiak", sőt ami még borzasztóbb: "romantikusak". "Dumas-tatának pld. még gyorsabb légzésébe sem került két csésze kávé közt három-négy Hideg Eszet felszerelnie. De a többi romantikus írók sem voltak lusták ezen a téren. Richelieu, Talleyrand, Napoleon, Bismarck stb. sok száz kötetben igen jelentős Hidegész-strapát robotoltak le." A "hideg ész" - folytatja Szabó Dezső a Szekfű-féle "tudományos alap" szétmorzsolását - ugyan képes "ravaszul átgondolt önstilizálásra", fölényos, érzésmentesre vasalt, objektív és tudományos/kodó/ módon. Ám rendesen "valamelyik egyház, uralkodó osztály, dinasztia vagy külföldi hatalom

érdeksátorában üti fel kis én-üzemét. Ezt ő szelleme előkelőségének, magasabbrendűségének tekinti."

Szabó Dezső viszont éppen ellenkezőleg: "minden emberi gondolkodás szerves lirájából" indul ki. Nem tagadja "a tudós öntudat tudatos vagy tudattalan lirájának" jogosultságát. Hiszen egy új történelmi ítélet szerzőjének lenni, döntően bizonyítani azt más állításokkal szemben: "van olyan erejű líra és jár annyi mámorral, mint Rómeó számára Julia". Ezt ugyan Rómeó minden bizonnyal tagadná /nem beszélve Juliáról: ilyen-olyan, esetleg diszes vagy már elrongyolódott kötésű könyvek "mámoros" történelmi fantazmagóriáiba bujtatva őt, Rómeó ágya helyett/, ám Szabó Dezső szokásosan tulzó hasonlatai, stiláris fordulatai ellenére az igazságot is pedzegeti. Hiszen szerinte éppen a tudományos "Hidegész" az, aki Rómeó és Julia valóságos "mámora" helyett fagyosan logikus gondolatait "jól megválasztott könyv-tégelyekből kengeti össze, fölényes nyugalommal lopogat legtöbbit azoktól, akiknek tekintélyét kis piszkos fogaival átrágni igyekszik. De élete egész görényliráját, apróbb-nagyobb szellemi gyilkosságait olyan érzelem-mentesített kozmetikázott arccal, olyan szakszerűségi jelenetezéssel és sok könyv-idézéssel követi el: hogy a védtelen, naiv lelkekbe Hidegésznek, fölényes elmének fotográfálja be magát. Aztán verejtékes szorgalommal a tudomány és irodalom legjobb íróiból összepancsol magának egy igen objektív és tudományosra szűrt, de bemenősen folyékony stílust, melyet

melyet néha némi Széchenyiesen hon-aggódási és tépelődési, vagy szociálisan apéritív esszenciákkal öntöz nyelhetőbbé. Aztán és nem utoljára: valóságos szabadkőművesi szolidaritásban van a szellemi impotencia hasonló éhesseivel s nem győzik egymást eléggé kiváló tudósnak, írónak vagy politikusnak, magasrendű szellemnek, hidegésznek és főlényesen objektívnek tikkadni."

A Szabó Dezső-féle indulatos és szikrázó villámcsapások a "tudósok lírai kánkánját" - az egyéni érdekeket, szenvedélyeket, elfogultságokat, hiuságokat - sisztergik körül. /A Szabó Dezső-i, azaz zeuszi haraggá önstilizált szerepből szétszórt villámok a tűzijáték ellenére is egy "hideg észű" tudásszociológiai elemzés számára sem tanulságnélküliek; számunkra most azonban inkább kordokumentum-jellege van: a Karácsonyt övező egykori "tudományos mező" egyik interpretálandó forrása./ Így a "hideg ész" lírájának gátjairól írottak is szinte lángholnak: "A leghisztérikusabban énné különült történetíró sem merné kimutatni - írja Szabó Dezső -, hogy: Mohácsnál világgraszoló diadalt arattunk a törökön, vagy hogy Világosnál az orosz seregek letették a fegyvert Görgey előtt." Ám ezer más esetben igen tág tere van a történetírói lírának. "Itt az apró esetek mutatják legkomikusabban a tudós lira műfajait. Így pld. a derék Hunyadi János döntő érvényességű érv-sorozatban már meglehetősen sok fajfenntartó akarat gyümölcse volt és valószínű, hogy a leendő történetírók tollában még a Hunyadi János apák

egész serege szunnyadoz, mint Ady az ifjú szivekben."

Mindezen lira állandó és bő forrása - mutat rá a Szabó Dezső-féle expresszív "tudásszociológiai" elemzés az egyik intézményes alapra - a Lira homunculorum Universitatis: "az egyetemi embercsék lirája"; konkrétan: a magyar "királyi Mindenedelem", ahol a katedratudomány helyettesíti az igazi tudást. A katedratudós ugyan a liráját értelmi, ítéleti és logikai folyamataiba tudja átkapcsolni, de ezek a "filozopterek" - kezd sisteregni egy újabb Szabó Dezső-villám - nem azt a viszonyt veszik az objektivitás mértékének, mely az objektum és a róla elmondott állítás tartalma közt van. Ők az előadásmódot tekintik objektívnek; ha viszont a valóság egy részét azokkal a visszahatásokkal együtt közöljük, melyeket a valóság bennünk kiváltott s melyek a valóság tartozékai: líraiak vagyunk. Ezek után csap le a Szabó Dezső-villám, a következő példában: "Ha a vészharang arra riaszt éjjélkor, hogy ég Budapest s te pontos derékszögben felülve ágyadban, nyugodtan állapítod meg: Székesfővárosunk 1200-1300 foknyi Celsius hőségben jelentős kémiai változáson megy át: - akkor dr. Homunkulus szerint objektív vagy. De ha kiugrasz ágyadból és üvölsz: Jaj, ég Budapest, gyermekeim, feleségem! -: akkor megbizhatatlan lírai világszemléleted van. Pedig, ha Filozopterke csak egy kissé gondolkodna, belátná: hogy az első esetben vagy lírai és a második esetben objektív."¹⁵

Nem véletlenül idéztem ilyen /már-már szemérmetlenül/ hosszan Szabó Dezsőt: nem csak "kijelenteni", hanem dokumentálni akartam, hogy a "tudományos mezőnek" Karácsony körüli, általa is szított fölberulásai hogyan vezettek el érték és érvény /a Karácsony-művekben egyébként meglévő/ parataxisa hiányához, egymást látszólag és valóságosan is kizáró /rokon/ gondolatok /ellenséges/ felgerjesztéséhez. Hiszen Szabó Dezső igen tanulságos, helyenként "tudásszociológiai" megfigyelésekkel, összefüggésekkel is tarkított, ám végtelenen indulatos és - ekkor: 1939-40 tájékán, mindenekelőtt Szekfü Gyulát tekintve - igazságtalan kritikájában ugyanazt az autonómia-igényt fejezi ki, ami egyfelől a Karácsony-féle "mellérendelés"-nek is az óhaja¹⁶ /s ezt Szabó Dezső is tudta, nem is ez ingerelte/, másfelől amit éppen ezért oly sokan - Szekfütől kezdve Pethő Sándoron és Bajcsy-Zsilinszky Endrén át Bartókig és Kodályig - igen nagyra értékelték a korabeli politikai-ideológiai "szellemi honvédelem" szempontjából.¹⁷ Jócsik Lajos nem véletlenül nevezte a Karácsony-féle mellérendelés-elveket "immár szinte magyar ideológiává" emelt felfogásnak.¹⁸

Ám éppen ezért - sőt még inkább - továbbra is probléma a "tudományos alapok" kérdése, hiszen a Karácsony körül kialakult, erősen hullámzó "tudományos mező" azért is olyan viharos, mert - többek között - etnikum, nemzet és tudomány viszonya eleve szinte kezelhetetlen volt. A felidézett vitapartnerek általam csak

vázlatosan ismertetett összecsapásaik során tehát nem egyszerűen csak ilyen-olyan egyéni korlátaik és erényeik vagy szubjektív elfogultságaik, esetleg nyitottságuk miatt mondták a "magukét".

Nép, nemzet, tudomány

Ha mármost ezek után képet akarunk magunknak formálni Karácsony társaslélektani rendszerének tudományos státuszáról és relevanciájáról, akkor mindenekelőtt azt kell észrevennünk, hogy ez a társaslélektan talán nem véletlenül "tudománytalan". Ezért tartom indokoltnak még az olyan, tipikusan a magyar "királyi Mindenedelem" igényeihez igazodó mű, mint Deák Gábor: A nemzetnevelés pedagógiai és pszichológiai alapkérdései című érdekes munkájában megfogalmazott állítást is: eszerint Karácsony társaslélektanának jellemzője az "exaktsághiány". Míg mások, így Boda István, az akkori "magyarságlélektani" kutatások egyik vezető alakja, a "végső konstitúciós" /biológiai, pszichofiziológiai stb./ jegyeket keresi, addig Karácsony és Lükő Gábor /A magyar lélek formái című munkájában/ megmaradnak állításaik történeti, szellemi és anyagi néprajzi megalapozása mellett. Valójában tehát - s ezt Deák Gábor is észreveszi - arról van szó, hogy az "exaktság" más és eltérő koordináta-rendszerben érvényes: Boda István kérdőíveken, Karácsonyék a kép-, jel- és tetterendszerben látják visszatükröződni

és megragadhatónak a nemzeti jellemet.¹⁹

Számunkra viszont ebből az következik: jelezniünk kell, hogy a két világháború közötti Magyarország tudományos-szellemi életében a "sors-", a "nemzeti" és "magyarságtudomány" legkülönbözőbb törekvései fogalmazódtak meg. A korabeli értelmiségiek politikai-publicisztikai és irodalmi-tudományos fórumain, melyek persze egymástól korántsem függetlenül léteztek, elkeseredett szócsaták dúltak a magyarság "lelki alkatáról", a "magyar jellemről", a "nemzeti bűnökről és erényekről", a "mi a magyar?" és "ki a magyar?" és "mit ér az ember, ha magyar?" kérdéseiről stb.²⁰

Arra most nincs lehetőségem, de nem is szükséges, hogy részletezzem is e sajátos szellemi-ideológiai csatározások ágas-bogas fejleményeit. /Elég ha csak a Karácsony körüli dzsungelben próbálunk tájékozódni, mert - végül is - ez a "dzsungel" is ott van: ágas-bogas indái beleszövődtek a többi dzsungeli vegetációba./

Mindazonáltal talán nem tévedek olyan nagyot, ha úgy vélem: tudós és kevésbé tudós, tisztelt és kevésbé tisztelt elődeinknek még a látszólag legszubtilisebb fogalombüvészkedéseiket sem az arisztotelészi és a hegeli logika törvényei, hanem - Németh László érzékletes megfogalmazását idézve - a "világtörténelem ráncigálásai" szabályozták.²¹

Hiszen ekkor - főként a világháboru árnyékában s annak kitörése után - egy-egy jelzöt, hasonlatot a frontokon dúló világméretű öldöklés látszott hitelesíteni - vagy cáfolni. Talán ezért szabadult el a szavak inflációja is: folyt a tinta, a nyomdafesték - nemcsak a vér. Míg a valóságban a frontok szabdalják föl Európa /és a világ/ térképét, a "szellem" szolid harcosai itthon azon vitatkoztak /többek között/, hogy Magyarország vajon Kárpát-Európa, Duna-Európa, Délkelet-Európa, Közép-Európa, Kelet-, Kelet-Közép- vagy Közép-Kelet-Európa része-e? Sokan úgy érezték: "Minden összeomlott bennünk és körülöttünk, de magyarságunk még él. Most mindent iparkodunk számbavenni, tudatossá tenni, olyan értékeket is fölkarolni, amelyekkel boldogabb időkben nem törődünk. Érezzük mindnyájan, hogy megbecsülésük hozzátartozik a magyarság szellemi megújulásához, erkölcsi feltámasztásához. A nemzeti tudományok /történelem, néprajz/ valósággal újjászületnek, multunk, törekvéseink mélyreható átértékelésen mennek keresztül."²²

Mindez persze nagyon könnyen összekapcsolódhatott - a Hóman-féle művelődéspolitikai törekvések jegyében - az "egység", a "nemzeti élet szintézise" megteremtésének igényével is,²³ az államrezonnal, amikor - hirdették ennek képviselői - "A részek tökéletes végrehajtása az egészet tökéletesíti."²⁴

Azzal itt most szintén nem foglalkozhatunk, hogy mindezen hivatalos művelődéspolitikai - és tisztán politikai - törekvéseknek milyen előzményei voltak a - Klebelsberg-féle kulturfölény koncepcióban²⁵, vagy abban a "nemzeti" nevelésben, amit Kornis Gyula "az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiájának" szeretett volna látni²⁶, s amivel már a 20-as években szembeszállt Karácsony. Miként a Hóman-féle "egységes, szilárd, nemzeti" világnézet és művelődéspolitikája is igencsak különbözött a református elv tradíciójától. Ez különösen akkor szembetűnő, ha - szűken témánknál, a "karácsonyizmusnál" maradva - Karácsony néhány közeli munkatársának, barátjának akkori írásait nézzük. Például Fehér Gábor szerint a tanár és a növendék egyéniisége szükséges az életszerű neveléshez, "ahol a közös munka közben úgy a tanár, mint a növendék egyéniisége az erkölcsiség és a józan ész határain belül korlátok nélkül, teljes szabadságban nyilatkozik meg."²⁷ Vagy idézzük Szathmáry Lajost, aki hasonlóképpen kritikai szellemben védte az - akkori - "új", "korszerű" kollektivitást erőltető törekvésekkel szemben az egyéniiség értékét.²⁸

Továbbá lényeges és el nem hanyagolható különbség volt, mondjuk, egy rasszista faj- és lélekmitológia és a klasszikus német filozófián iskolázott "nemzetkarakterológia" között. Rajniss Ferenc, aki egy időben a Magyar Nemzetbiológiai Intézet ugynevezett "Nemzetlélektani és közvéleménykutatói osztályának" a vezetője

is volt, egyéb kiterjedt "szellemi tevékenysége" mellett, fényévnyi távolságban van Prohászka Lajostól, A vándor és a bujdosó filozófus írójától.²⁹ Prohászka Lajos - szellemtudományos "nemzetkarakterológiájának" holdudvarában ott derengenek, noha halványabban, egyéb "nemzeteszmék" is: Joó Tibor munkája³⁰; Kornis Gyula "politikai lélektani", de inkább hatalmas művelődéstörténeti anyagot mozgató kötetei³¹; Lechnitzky Gyula poetikus "nemzeti génusza"³²; Dékány István szakszerűen unalmas "mai társadalma"³³. E jórészt szellemtudományos holdudvarból messze kiemelkednek, ám egymástól is elkülönülnek Györffy István néprajzi³⁴, Bartucz Lajos néprajzi-antropológiai munkái³⁵, valamint Mályus Elemérnek a "népiség" történetével foglalkozó írásai /amelyek azonban - ellentétben az eddig említettekkel - szakszerű és alapos voltak ellenére igencsak "kilengtek" a német völkisch eszmekör irányába/.³⁶

De "szükítsük" az optikánkat: korábban már utaltam rá, most hangsúlyozottan kiemelem: Szekfü Gyula katolikus-konzervatív, ám mindenkor humanista tudományos attitűdje is elhatárolódik, a vállalt értékazonosságokon belül, Karácsony Sándor református, plebejus-indulatu, "kurucus" magyarságképétől. Szekfüt ebben az elkülönülésében, noha igazán nem Karácsonnyal szemben, általában az is motiválta, hogy ő igyekezett megóvni az ifjúságot a "turanizmus" ideológiájától.³⁷

Szekfü azt persze Karácsony esetében jól látta, hogy őnála sem a keleti "turanizmusról", sem - és méginkább - a német /nyugati/ völkisch-ről nincs szó. Mások azonban nem tudtak ennyire differenciálni. Így például - volt róla szó - Joó Tibor, vagy a Kornis-féle udvartartáshoz tartozó, ám eredeti filozófusmentalitású Révay József gróf, aki szintén úgy vélte /s ez, ismétlem, általában helyes "vélekedés" is/, hogy a paraszti, népi kultúra történetileg korábbi, kevésbé differenciált képződmény, amihez képest a polgári kultúra fejlődés, s ezért - mert félreértette - nem értett egyet többek között Karácsonynak A magyar észjárás című munkájában ábrázolt "paraszt"-koncepcióval.³⁸ Ez a felfogás azon tipikusan szellemtudományos hagyomány-fogalmon nyugszik, amit Prohászka Lajos így fejezett ki: "a népi hagyományra való visszatérés merő utópia, hasonló a rousseau-i ábrándhoz a természetes állapotba való visszatérésről."³⁹ Prohászka Lajost ezen a hagyomány-fogalmon alapuló "beszűkült" vagy inkább emelkedett szellemtudományos típusalkotása, a "bujdosó" /magyar/ vizsgálata során szükségképpen ellenkező eredményekre vezette, mint /az egyébként nem rousseau-i ábrándokat kergető/ Karácsonyt és Lükő Gábort. Míg ugyanis Prohászka az egységes ősi mitosz hiányát mutatta ki, Karácsony és Lükő annak nyomait fölfedezték a nép kifejezéseiben, alkotásaiban, művészetében, egész életformájában. De csak azért, mert

nem "felőlről" néztek a népre és - miként Győrfy István írta, éppen ellenkező módon Prohászka Lajossal - ők is úgy látták: "A magyar társadalom utolsó, de legnagyobb erőtartaléka a magyar nép s a magyar néphagyományok felvétele, sőt abba való beleéléssel a középosztálynak meg kell ujulnia, meg kell erősödnie, sőt lelkileg is néppé kell lennie, ha magyar akar maradni."⁴⁰ Legfőbb ők - Karácsony, Lükő és a "karácsonyisták" többsége - nem tápláltak ilyen illuziókat a középosztállyal kapcsolatban.

A Joó Tibor-, Révay József- és természetesen a Szekfü Gyula-féle aggodalmak a "keleti turanizmussal" kapcsolatban azonban jogosak voltak, például a Féja Géza által is képviselt, így magyar irodalomtörténetben is ábrázolt "keleti magyar"-ral kapcsolatban, mert ez a "keleti magyar" ráadásul "pogány" is.⁴¹ Ezt akkor természetesen protestáns és katolikus részről is bírálta⁴² - nem beszélve Karácsonyról és a "karácsonyistákról". Karácsony ugyanis hiába rokonszenvezett talán leginkább a népi írók mozgalmával a korabeli szellemi-ideológiai törekvések közül, mélyen vallásos világszemlélete el is választotta tőlük, különösen egyes képviselőitől /ezek közé tartozott Féja Géza is⁴³/.

A korabeli különböző "népi" és leginkább szellem-tudományos "nemzet" koncepciók közötti sajátos közép-utas álláspontot képviseltek az Eckhardt Sándor által vezetett, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti

Karán működő Magyarságtudományi Intézet munkatársai⁴⁴, akik - az eddig idézettek többségéhez hasonlóan - lélektani összefüggésekben meg sem kísérelték "verifikálni" kérdéseiket, pedig éppen Ortutay Gyula közvetítésével ennek lett volna "becsatlakoztatható" előzménye.⁴⁵ Karácsony tehát ebben a viszonylatban is valami mást képviselt, bizonyos tág - ti. a népiség-szemléletben, de még inkább az egyetemes kulturára való nyitottság terén kimutatható - azonosságokon belül, miközben protestáns fogantatású népi radikalizmusa miatt alapvetően különbözött is ettől az egyetemi "magyarságtudománytól". Mint ahogy, noha másképpen Németh László prófétikus hevületű szorongásai és Erdei Ferenc szociológiai-szociográfusi valóságismerete szintén csak az azonosságon belüli különbözőséggel jellemezhető - és bár "egy táborban" voltak, például Szárszón is 1943-ban, Karácsony tőlük is különbözött.

Vitában - Szárszó 1943

És itt most álljunk meg, optikánkat úgy "szükítsük", hogy egyszerre legyünk képesek a múlt és a jelen metszetét kinagyítani: Karácsony és a népi mozgalom 1943-as szárszói együttlétének - az azonosságok és különbségek egyik összecsűrődési - helyét, s az arra történt "visszaemlékezéseket". Az utóbbi években ugyanis egyre szaporodó Szárszó-visszaemlékezések és tanulmányok "vakfoltja": Karácsony Sándor. A joggal hangsúlyos és kiemelt Erdei Ferenc-

-Németh László vita, illetve a jobb-bal- és harmadik oldal /"-ut"/ ellentéteinek tárgyalása során ezek az írá-
sok megfélekedeznek Karácsony Sándorról, vagy ha nem, -
akkor - nem igazán mélyenszántó indoklással - a harmadik
oldalhoz sorolják.

Valójában Karácsony szerepe itt is más /vagy ha
tetszik: több/ volt. Az említett viták által felgerjedt
indulatoknak ugyanis szinte csoportterápiás módszerrel
történő lecsillapítására törekedett /némileg hasonló
szerepben, mint a népi mozgalomban mindig is a centru-
mot képviselő Veres Péter/, ami ideig-óráig sikerült is:
"Egyedül ő vidította fel a csüggedt kedélyeket" - ahogy
egy jelenlevő írta, nem sokkal az események után.⁴⁶ De
mivel a feszültségek jórészt nem lélektani, hanem sokkal
inkább társadalmi-politikai okokból eredtek, az aktuá-
lis indulat-feloldás szükségképpen nem lehetett tartós.
Ráadásul Karácsony bibliai ihletettségű bizonyosságtevését
mindegyik "oldal" a maga "ut"-jára futtatta - vagy in-
kább kisiklatta.

Karácsony ugyanis határozottan leszögezte a
jobb- és a harmadik oldal háboru utáni jövőtől rettegé-
sével szemben, hogy "nem kell félnünk az oroszoktól,
hiszen mi Kelet-Európa vagyunk."⁴⁷ Viszont a mereven
osztályharcos baloldalt is figyelmeztette az "előregítő"
szektásodás veszedelmeire: "Nem lehet velük vitatkozni.
Már nem is a dogma merevségével, hanem egyszerűen a
szabály ellentmondást nem tűrő büntető szankciójával
lépnek fel a más nézetet vallókkal szemben. Vallásos

velleitásaik az áhitat fokán csak az eskü és az átok kettősségét éli. Nem vallanak, nem bizonyosságot tesznek, hanem hiveik felé enunciólnak /autosz efa/, ellenfelüket pedig exkommunikálják /anathema sit/.⁴⁸ Karácsony "megoldása" - tehát társaslélektani rendszerében kidolgozott jelentése értelmében: az áhitat fokán lévő bizonyoságtovése - viszont a jelenlévők többsége számára nem volt "reálpolitikai" alternatíva /noha a "magyar nevelésről" mondottakkal természetesen egyetértettek/.

Ezt mutatta például Kovács Imre viselkedése, aki - miután egy megjegyzésével a református egyházat vagy egy másik változat szerint a politikai pártok kereszténységét "cégérnek" /"Vendéglő a Zöld Disznóhoz"/ minősítette s ez a jelenlévő egyházi emberekben, de másokban is megbotránkozást váltott ki - nem volt hajlandó előadását megtartani, hanem "primadonnáskodott", ahogy egy korabeli beszámoló írja, s a "tájékozatlan ifjumunkásokat" arranoszogatta, hogy fullasszák Karácsony előadását köznevetségbe, ami persze nem sikerült.⁴⁹ Érthető tehát, ha Kovács Imre a konferenciáról írott cikkében Karácsony Sándort neki nem szimpatikus, ám igen népszerű, "szinészkedő", nagy hasu "török basának" titulálta.⁵⁰

A "színesen kavargó" felszín mögötti lényeg azonban az, hogy Karácsony sokaknak - és a népi mozgalomban jelentős tényezőknél - nem volt igazán "reálpolitikai" alternatíva. Ezért az ő "negyedik oldala" /hogy a korabeli "oldal"-azó terminusok világához igazodjunk/

a jobboldal vagy inkább a jelenlévő egyházi személyek szemében az egyház tekintélyét megvédő, mégiscsak vallás-erkölcsi alapon álló, noha a baloldal felé is veszélyesen elhajló szövetségesnek tűnt. Ebben sok igazság volt, csak abban tévedtek, hogy Karácsonynak jobb véleménye lett volna a Kovács Imre által tiszteletlenül felmelegtetett "cégéres" református egyházzal vagy a politikai pártok kereszténységéről, különösen a tekintélyes "cégér-hordozókról". A baloldálnak ez viszont kevés volt, ezért a harmadik oldal "utjára" siklatta /ki/ Karácsonyt s ez vált kodifikált közhellyé is a mai napig. A harmadik oldal némely képviselője pedig abból csinált magának ideológiát, hogy Karácsony előadása kimaradt az előadásokat együtt közlő kötetből. Ezt tette például Szende Aladár.⁵¹ Valójában csak az történt, hogy a töredékes gyorsírói jegyzetekből nem tudták rekonstruálni az előadást, Karácsony pedig betegsége miatt nem tudott egy ideig kéziratot adni. A kézirat Magyar nevelés címmel azonban végül is elkészült, s azt Püski Sándor a Magyar Élet kiadásában 1944 tavaszán külön füzetként meg is jelentette.⁵² /Az már viszont paradox módon teszi aktuálissá Szende Aladár egykori szemrehányásait, hogy a 40. évforduló alkalmából kiadott Szárszó 1943 című kötet szerkesztői valóban kihagyták Karácsony előadását./

Mármost, hogy mennyire és hogyan él/hat/ tovább a fent jelzett - így mondanám, a paradoxonokra utalva - komplexen differenciálatlan Karácsony-kép, arra jó példát

Jócsik Lajos. Ő ugyanis Féja Géza temetésén, felidézve az elhunyt "plebejus forradalmiságát", a "harmadik ut" problémáját, Németh László 43-as szárszói beszédét, amelyet a Soli Deo Gloria ifjúsága ott, akkor Szárszón "dicsőített", ám olyan hangulat közepette, amely "megszülte paroxizmusát" - s e "paroxizmus" leírásakor így emlékezett Jócsik Lajos: "Karácsony Sándor lépett a tábor közepére. Valláserkölcsei megújulást hirdetett. Előadása után köréje tódult a tábor népe s meglett férfiak térdreborultak előtte, s kövér kezeit csókolták extatikus állapotban." S ezután jön a Jócsik Lajos-visszaemlékezésnek a szolid tévedésen jóval túllendülő, komplexen differenciálatlan "paradox együttlátása", a különböző "oldalak" kisiklott "utjain" még mindig dübörgő kerekek csikorgása, összeszabdalva magát Karácsonyt is. Eképpen: "Pedig már tüzet fogott Ukalegon szomszéd tanyájának a teteje is! Hitler Szlovákiából három milliárd márka értékű fát szállított el, letarolva a Vág menti erdőket. S ezért 'zsidótalanítás' címén, amit osztagai végeztek, harmincezer márkát követelve fejenként a százezer zsidó után, a fa árát a kliringszámláról letörölte. Zsidók eleven husa a szlovákiai fenyők ellenében! A tábor népe hallhatta ezt. És senki sem rogyott térdre!"⁵³

A félreértések elkerülése miatt megjegyzem: itt nem egyszerűen Jócsik Lajos "hibás asszociációkat" keltő paradox "együttlátatása" a probléma, hanem az egész kiindulási alap: a jobb-, a bal- és a harmadik

oldal szerkezetébe kimerovított rendszer politikai mentalitásának eleve meglévő egyensúlytalansága. Karácsony mármost ezt az egyensúlytalanságot valójában nem redukálta - hatásos békéltető akciói ellenére sem -, hanem tovább feszítette: "mágnesember" volt. Az ily módon "indukált" feszültséget viszont mások csak úgy tudták maguk számára megmagyarázni /"redukálni"/, hogy valószínűleg meglévő mésségát besorolták a számukra eleve adott - szimpatikus vagy elutasított - "oldalak" egyikébe. A circulus vitiosus így "zárt". Hiszen még Németh László is, aki pedig értette és becsülte is Karácsony Sándort /Karácsony nemkülönben őt/, ráadásul a "harmadik oldalon" egy "uton" is látták őket többen - valójában viszolygott "behemót" alakjától⁵⁴, "borzadt" vallásosságától, az ő "hüvösségének" sok volt Karácsony "irracionális beleszédülése" a titokzatos mélységbe vagy inkább magasságba, mert Németh László szerint "a vallásos borzongásnak is jót tesz egy kis természetesség és hüvösség".⁵⁵

Ehhez már csak egy "cinikus" széljegyzetben azt tehetnénk hozzá, hogy viszont Szekfű Gyula mindkettőjüket "lirainak" látta, "balról" pedig mindhármasukat "jobboldalinak" vélték... Vanitatum vanitas! - mondaná talán mindezek után Karácsony s a tanítvány: "Nem mi forgatjuk a történelem kerekét" - de ne legyünk "cinikusak", vagy csak úgy, ahogy Mikszáth ur tette volt.

Magyarságlélektan, nemzetnevelés

Ezek után persze azon sem kell csodálkozni, hogy e korszak hazai szakpszichológusai szintén nem maradtak mentesek a "nemzet" eszméjétől. Empirikus eszközökkel, "szak"-tudományosan igyekeztek operacionalizálni a "magyarságlélektan" kérdéseit. Többségükben elkerülték ugyan a nyíltan fasiszta, rasszista ideológiákat, de mégis kiszolgálták az akkori magyar "nemzeti és állami közösséget", mert - ahogy e "magyarságlélektan" egykori jeles művelője, Boda István írta - "A tudomány nem zárkozhat el az élettől."⁵⁶

Nem árt azonban ezzel összefüggésben röviden arra is utalnunk, hogy e "magyarságlélektani" törekvések háttérében a Teleki Pál, Szekfü Gyula és Imre Sándor nevével fémjelezhető "nemzetnevelés"

állt. Ez a nemzetnevelés-koncepció, érthető módon, erősen ideológiai és politikai /de nem fasiszta, hanem azzal szemben inkább konzervatív polgári liberális/ célokat követett, ugyanakkor szorgalmazta a szaktudományos pszichológiai kutatásokat is.⁵⁷ Az viszont kétségtelen, hogy a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán - a Filozófiai Tanszék keretei között - működő, a Harkai Schiller Pál vezette pszichológiai intézet szaktudományos és alkalmazott pszichológiai tevékenysége magasabb színvonalu volt.⁵⁸ Nem szabad azonban arról sem elfeledkeznünk, hogy ezt a "semleges" és a kor nemzetközi szintjén mozgó szaktudományos munkát Kornis Gyula "legalizálta", aki maga is a korabeli "politikai lélektan" reprezentatív művelője /is/ volt.⁵⁹

Karácsony Sándor mármost mindezen áramlatokhoz - és nevekhez - is legfeljebb áttételesen kapcsolódott. Karácsony ugyanis - így mondanám - avantgardista nemzetnevelő volt. Teleki Pált ugyan szofokratának tartotta,⁶⁰ de távol állt tőle minden hamis - és például "államilag" is szabályozott - tekintélytisztelet.⁶¹ Szekfü Gyulával kölcsönösen becsülték egymást - mint vitapartnerek. Kornis Gyulával, a kulturpolitikussal kemény vitája volt. Az imént felsorolt "nemzetnevelő" irányzatok és nevek közül talán Imre Sándor állt hozzá legközelebb,⁶² de Karácsony Sándor joggal írta - nemcsak Magyar nyelvtanát, hanem általában társaslélektani koncepcióját is jellemezve -, hogy "ezt" vagy "azt"

a gondolatát nem kifejezetten "ennek" vagy "annak" a tudósnak vagy tudományos iskolának a közvetítésén keresztül nyerte.⁶³ Karácsony ugyanis valóban eredeti gondolkodó volt: a társaslélektanának elsődleges forrásául számító Wundt-féle nép- és nyelvpszichológiát, valamint Gombocz Zoltán társaslélektan felé tájékozódó nyelvelméletét egyetemesen végig- és továbbgondolta.⁶⁴

Ám mindezt mégis a maga sajátos "partikuláris" nézőpontjából tette: magyar és protestáns pedagógusi helyzettudatából, sors- és lehetőségélményéből. Vagy amiként ezt Fehér Gábor - Karácsony egyik legközelebbi barátja és eszmetársa - látta 1938-ban: Karácsony a "protestáns egyéniségkultuszt veszi alapul akkor, amikor a kollektív szellem érvényesül minden téren; a lelkiismereti szabadságra mint valami egészen magától értőddőre épít, amikor a felülről diktált gondolatok átvétele európaszerte a legfőbb polgárerény. Az evangélium realitását hirdeti ma, amikor olyan hatalmas antikrisztianus irányzat van, amely érezteti hatását mindennütt, s eleve kedvezőtlen környezetet teremt a vele ellentétes gondolatkör számára."⁶⁵

A magyar észjárásról pedig, többek között, ezeket írta Fehér Gábor: "itt a meglévőnek teljes tagadásáról van szó, mégpedig olyan mértékben, ami nem korlátozódik a nevelésre, hanem átfogja az egész magyar szellemi életet". Ám Karácsony mégsem válik pesszimistává - állapította meg Fehér Gábor. - Ellenkezőleg, a

könyv egészen optimista alapszínű. "Szekfü Gyula némileg meg is ütközik ezen az optimizmuson; valami gyerekes naivságfélét lát benne. Nekünk Karácsony optimizmusa rokonszenvesebbnek, sőt igazabbnak és mélyebb gyökerűnek tűnik fel, mint Szekfü objektív pesszimizmusa. Vannak helyzetek, ahol a tárgyilagosság bűn, ahol már csak a hit építhető; az a hit, amely a kétségbeesés óráiban, a siralomházban is hirdetni tudja, hogy az emberi bűn sohase ronthat el úgy valamit, hogy az isteni kegyelem azt jóra ne tudná hozni."⁶⁶

Fehér Gábor által pontosan jellemzett Karácsony-féle hit, mentalitás - amely az ő magyarságlélektani és nemzetnevelői szemléletét is meghatározta - a népi reformációban gyökerező tradíción alapult.⁶⁷ S e tradícióban gyökerező mentalitást Karácsony már szülőfalujában, Földesen is magába szivta; hiszen - hogy a komplex határendszerből csak egyet emeljek ki, de Karácsony választására, hivatására döntő módon hatót - egyik elemi iskolai tanítójáról, Vincze Józsefről ezt írta Varga Lajos /aki egyébként Karácsony nagynénjének - Karácsony Ágnesnek - a férje volt, egy időben földesi református lelkész/: "Öntudatos paedagógiai irányt követett. Egy ideig küzdött ő is a rendszer nyüge alatt; de egyénisége csakhamar utat tört magának." Emancipálta magát "a tankönyvek száraz bürokratizmusa alól". "Sokszor forgott köztünk szóban: milyen kínos a tanítónak a hivatalos tankönyv malasztja. Terjedelem, nyelvezet mennyire

neheztik a sikeres előhaladást. Végére is ő szakított a monopolizált tankönyvekkel. Adta s tanította azt és úgy, amit és amint neki Isten adta volt." Azaz maga irt számtalan tankönyvet, de meg is szenvedett emiatt: "az uralkodó klikkrendszer sokkal erősebben phalansirozra magát", semhogy rést lehetett volna rajta ütni. Vincze József még a saját költségén is kiadta tankönyveit, s kapott dicséret, elismerés helyett "ignorálást, gunyt, végül erőszakos elnyomást... végezetül még saját iskolájában sem volt szabad használnia az általa irt, drága pénzen kinyomatott, értékes belbecsű tankönyveket, ad majorem reformatae ecclesiae gloriam!"⁶⁸

Nem csoda, ha Karácsony Sándor Magyar nyelvtana előszavában, ahol felsorolja tanulmányai során rá hatással volt személyeket, a híres tudósok és nagynevű egyetemi tanárok előtt két földesi elemi iskolai tanítójáról ír: "Talán sohasem lettem volna pedagógus, ha már a földesi elemi iskolában két áldott nevelői lelkületű tanítóm nem lett volna: Papp Imre és Vincze József."⁶⁹

Ez a "lelkület" azonban nyilvánvalóan nem egyszerűen csak a szubjektív akarat, hanem a helyi kuriális autonómia történeti mentalitása, öröksége is volt.⁷⁰ Karácsonyban ez az örökség valóban elevenen élt, ezt folytatta és tudatosította benne a debreceni Református Kollégium szelleme is, hogy majd felnőttként például A magyar észjárás című könyvével rója le "fiui tisztelettel" háláját az akkor 400 esztendős Alma Maternak.

S ez Karácsony esetében nem formális - a könyv elejére ajánlatként odabiggyesztett - gesztus volt, hanem az eleven multból kisanjadt, az élő történeti hagyomány, folytatható példája előtti főhajítás. Ráadásul Karácsony számára ez a "mult" szinte "jelen" volt, mint ahogy ez számtalan földesi családban hasonlóképpen így volt /ha nem is annyira intellektualizáva, mint Karácsony esetében/. Hiszen ezeknek a családoknak történetük volt, ha esetenként a legendákba is vesztek ezek a történetek, de némelyiknél - sokuknál - a személyes, családi írott dokumentumok évszázadokra visszamenőleg "emlékeztek". Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc ezért szinte "most" volt sokuk számára, még annak százéves évfordulóján is.⁷¹ Karácsonyban ezért /is/ volt meg a szülőföldnek, a régiónak szinte érzéki s ugyanakkor lebegő, poetikus-metafizikai szeretete: a zsigereibe, a bőrére szervült "földesi" és debreceni volta - nem véletlenül mondták róla: "zsiros keleti civis"; rögzített volt.⁷²

Ilyen református népi tradícióval rendelkezve Karácsony szinte nem tehetett mást, mint hogy azt "szabadon" folytassa - ezért volt "kurucos", "negyvennyolcas", plebejus reformátor, teremtmény módon konzervatív: autonóm. Ezért nem szívelte, még saját egyházában sem, az egyházfegyelmi merevséget /az epizkopalizmust/, ám ezért taszította mindenféle szektásodás is, a fogyelem felborítása - a zsinat-presbiteri rendszert fogadta el⁷³, világi, "nemzetnevelői" demokrácia-fogalma is ezen nyugszik. Érthető módon ez a mellérendelő viszonyulás a

világi és egyházi "püspököknek", a politikában, tudományban és ezernyi más területen, valamint a hasonlóképpen /csak az "ellenszegülésben"/ hierarchizálódó különböző "szekta-hívőknek" nem volt inyére, vagy egyszerűen föl sem fogták e mellérendelő mentalitás jelentését, eleve hierarchizáltabb vagy "tudományosabb" látásmódjuk okán.

Karácsony viszont azt vallotta: "Ha Krisztus nagykövete valaki", akkor "nem az államtól a bizonyítványára ütött pecsét képesíti tanítói hivatásának gyakorlására". Ez nem "ellenszegülés" - mondta -, hanem: autonómia. Ezért Karácsony szerint nem "állampolgári", hanem "presbíteri" nevelésre van szükség.⁷⁴ Sőt, igazából "nemzetnevelés" nincs is, mert - így vallotta Karácsony - magyar és református módon a "másik ember" felől mehet ez végbe s nem "kollektive". Nyilvánvaló tehát, hogy számára ezért is volt elfogadhatatlan a német "nemzeti szocializmus", de még a katolikus "quadregesimo anno szellemében szociális felelősséggel" sáfárkodókat is bírálta /persze az előbbit teljesen elutasítva, az utóbbit toleránsan megértve /, mert csak az "énmagam egyéniségének a viszonyulásmódja lehet magyar vagy nemmagyar és magyar módra felelős vagy felelőtlen a 'másik emberhez' képest."⁷⁵

Azaz Karácsony protestantizmusa a Szentírásen alapuló egyéni hit volt. "Amennyiben protestáns vagyok - írta -, Istennel való helyes relációm felől semmi más bizonyítékom és megnyugtatóm nincs, csupán az, hogy hiszek. Hiába van tehát minden egyéb, egyháztörténet,

bölcs egyházatyák bizonyágtétele, a jelenlegi intézményes keresztyénség, annak formái, kultusza, liturgiája, a dogma világosan bizonyított igazsága, a papok tudománya, hívők istentiszteleti és más természetű egybeseregése, a magam régebbi élményei, az egyetlen pozitivum, amely számomra az Istennel és az emberfeletti világgal való relációmát jelenti és biztosítja, az, hogy én hiszem Isten kegyelmét." Ez a hit adja az egyénnek a szabadságot - Krisztusban, kegyelem által. "Hiszem, hogy az Isten Krisztus által szabaddá tett, következésképpen megszabadultam a bűntől és haláltól, tehát szabad vagyok. /.../ mit mostantól kezdve cselekszem, azt szabad cselekednem. Nem mérem esetről-esetre sémákhoz, nem utánzom mások erkölcsi modorát, nem szorongok attól való aggodalmas félelmemben, jaj, hátha nem sikerül."

A "skrupulus nélküli szabadság" tehát azt jelenti, hogy "nem élek többé a törvény nyüge alatt", mert a törvény - mondja Karácsony - "Krisztusra vezérlő mesteremmé lett": beláttam, hogy a magam erejéből képtelen vagyok a jóra. "Azt pedig, hogy Krisztus valóban megszabadított a bűntől és én azóta csakugyan szabad vagyok, nem pedig holmi önáltató fikció vagy misztifikáció mámoros álmodozója, azzal a ténnyel ellenőrizhetem, hogy képes és kész vagyok a másik emberrel együtt élni, ami legnehezebb feladat a világon, mert szolgálat, áldozat és szeretet nélkül megvalósíthatatlan."

Míg a "lutheri árnyalatu lélek" azt érzi mindennél erősebben és az életformáló elv kizárólagosságával, hogy egyesegyedül egyéni hit által lehetséges a protestáns vallásos magatartás, a kálvini protestantizmus ezt még kiegészíti a kegyelem érzésével is. Ez a "protestáns lélek" nemcsak Istenhez való relációjában működik kegyelem és hit által, "nemcsak vallásos életében viselkedik szabad ember módjára és nemcsak mint 'egyháztag' egyénileg és nem azzá 'avatva' szent, hanem jogi viszonyulása, művészi szimbolikája, nyelvi megnyilatkozásai, társadalmi gesztiója szerint is kegyelemből, hit által, szabadon és szentül él." Ez nem azt jelenti például a művészet területén - teszi hozzá rögtön Karácsony -, hogy műalkotásai "építőbb" irányúak, vagy "vallásosabbak" egyéb műalkotásokkal szemben, csak "szellemi életének egész területén skrupulus nélkül, tehát szabadon viselkedik".

Karácsony tehát mindezt nem a kizárólagosságot, valamiféle protestáns felsőbbrendűséget hirdetve mondja, csak éppen a "protestáns lélek" általa fontosnak vélt sajátosságait emeli ki, azt azonban valóban megteszi. Ez a sajátosság pedig nem az, hogy "tökéletes", csak más: szabad. "Nem azért ebédel például, mert delet harangoztak, hanem azért, mert éhes és megbizik éhségérzetében, nem fél tőle, hogy az savtultengéses ál-éhségérzet. /A beteg ember ebben a vonatkozásban sem szabad./ "Ha úgy szabad ember, hogy szabadlábban él -

szól Karácsonynak egy másik frappáns példája -, az a különbség közte és a bebörtönzött rabok között, hogy neki szabad - nem ölni, nem lopni stb., a rab ugyanazzal kénytelen. A szabad embernek nem a törvény tiltja a gyilkosságot és a lopást. A törvény ugyanis "kötné", akkor már nem lenne igazán szabad. A szabad embert nem a törvény, hanem a szentség teszi szabaddá."⁷⁶ Az ilyen - szabad - ember ezért a "másik", a "többi emberrel" nem mechanikus egységet alkot /pl. egyenruhába bujva/, hanem organikus egységet a hit által biztosítva: az "egység" belülről átélte és elfogadott, tehát megjelenésében "sokféle".⁷⁷

Ez az organikus egység-szemlélet igencsak távol volt egyfelől például a Kornis Gyula által felvonultatott magyar politika "érces alakjainak" - Szent István-tól vitéz nagybányai Horthy Miklósig feszes léptekkel masírozó - diszszemléjétől, de a Schütz Antal által kevésbé "érces" módon, ám mégis a "szellem-erkölcsi eszmélés" nemzetnevelői példájaként idézett "jellemnagyság" /Pázmány Péter/ hódolatteli leírásától is.⁷⁸ Másfelől azonban a református Makkai Sándor által leírt "öntudatos közösség"-konceptió sem azonos Karácsony felfogásával. Makkainál ugyanis ez a "közösség" a "nemzeti intelligencia" által teremthető, igaz ugyan, hogy a "népből": "A nemzeti intelligencia a népi ösztön szeme, mely azt látóvá teszi - írta Makkai László. - De azt kell látóvá tennie, öntudatosá..."⁷⁹ Nem véletlen tehát, hogy Makkai Sándor ezen "öntudat" szilárd alapjai

után kutatva, azt a katonai nevelésben vélte megtalálni.⁸⁰

Karácsony Sándor organikus egysége mindezen pedagógiai etatizmusokkal szemben inkább a Schneller István- és Imre Sándor-féle személyiség- és nemzetnevelői koncepciókkal rokonítható;⁸¹ a népi írók - egyébként belülről is rendkívül tagolt, ellentmondásos - kérdései és válaszai közül talán a Veres Péter-i kérdés /Mit ér az ember, ha magyar?/ és válasz állt legközelebb Karácsonyhoz;⁸² a hitről, a vallásról vallott felfogásában pedig szintén a kritikai megújulást, a "hit nagykorúságát" óhajtok közé tartozott, azok közé, akik bírálták a korabeli vallásos intézmények kiürülését, evangéliumi alapjainak elvesztését a hatalommal való összefonódásuk miatt.⁸³

De Karácsonynak a népi reformációban gyökerező plebejus protestantizmusa szükségképpen a tudományról alkotott elképzelésére is hatással volt - szinte a korabeli protestáns dialektikus teológia szellemében.⁸⁴

Karácsony szerint ugyanis "evangéliumi tudomány" nincs; ő is épp oly radikálisan választja külön a tudományt és a hitet, mint a dialektikus teológia. Ebből Karácsony számára az következik, hogy a tudomány pozitív szerepét a "destrukcióra" korlátozza: arra, hogy kiábrándít az illuziókból, miként a mélylélektan tette például az ember tudattalan világának feltárásával. Ám Karácsony szerint ezután következik a "kegyelem" megváltó ereje,⁸⁵ amely tehát már nem tudomány, viszont

konstituálhatja a tudományos problémákat is: magát a "tudást" - Karácsony társaslélektana ilyen "tudomány". Olyan "társaslélektan", amely úgy volt "magyarságlélektan", hogy azt meg sem kísérelte - mint Boda István - a "nemzet biopszichés tárgyalapjaihoz" lehorgonyozni.⁸⁶ Ugy volt "magyarságtudomány", hogy nyitott maradt, elkerülte a rasszista faj- és lélekmitológiákat. Karácsony Sándor társaslélektana ugyanakkor valóban a "nemzetnevelést" szolgáltatta /itt tehát "alkalmazta" is, pl. a cserkészletben, nevelő munkájában, a különböző keresztyén ifjúsági mozgalmakban/. De ezt a nemzetnevelést első-sorban nem "elméletként", azaz oktrojált doktrinák terjesztésével gyakorolta, hanem az életével, mert - ahogy Szekfü Gyula pontosan látta - "Karácsony Sándor emberek között él /.../ reggeltől estig fáradozik a vele találkozó emberek magyarításán é emberiesítésén".⁸⁷ Karácsony Sándor társaslélektanát tehát az életével és az életében "operacionalizálta" és "verifikálta" - főként a maga teremtetten pedagógiai életközösség keretei között⁸⁸ -, vagy ahogy Szende Aladár látta A magyarok kincse című Karácsony-művet recenzálva: "A karácsonysándori életmű" végső indítékában "nem magyarságismeret, nem filozófia, hanem pedagógia. Magyar pedagógia, tehát pedagógia magyarokért".⁸⁹

Szociálpszichológia vagy "magyar társaslélektan"?

Ezek után joggal fölmerülhet a kérdés: ha Karácsony Sándor társaslélektana "magyar pedagógia" /amivel ráadásul Karácsony is egyetértene, hiszen saját társaslélektani rendszerét a neveléstudomány alapjának tartotta/ - akkor e "társaslélektan" vajon milyen alapon tekinthető mégis lélektannak s van-e köze a szociálpszichológiához?

Ugy vélem, a kérdés nem erőszakolt, tehát valóban problematicus, ezért csak komplex gondolati-interpretációs erőfeszítéssel eldönthető, ám ugyanakkor pozitív módon meg is válaszolható: Karácsony Sándor társaslélektana a hazai szociálpszichológiai-társadalomlélektani gondolkodás egyik szerves előzményének tekinthető. Nem az erőszakolt kontinuitás- és tudománytörténeti mult-teremtés mondatja ezt velem /noha kétségtelenül nem dushálhatunk eredeti, önálló és hazai szociálpszichológiai koncepciókban/, mert úgy látom: Karácsony Sándor társaslélektana a nyíltan föl vállalt "nemzetnevelői" küldetéstudat ellenére /vagy azzal együtt?/ a társiasság fogalmának komplex értelmezésével szinte meglepően azonos vagy közel hasonló eredményekre jutott az "ideáltípusosnak" tekintett amerikai, nevezetesen a Gordon Allport-i szociálpszichológia önmeghatározásához. Gordon Allport szerint, mint ismeretes, a szociálpszichológia érdeklődésének középpontjában "az individuális személy szociális természete áll", tehát az a

feladata, hogy "megértse és megmagyarázza azt, hogy az egyének gondolkodását, érzéseit és viselkedését miképpen befolyásolja mások tényleges, képzelt, vagy mögöttes jelenléte."⁹⁰

És mit ír Karácsony Sándor a társaslélekről? Felfogása szerint míg az értő, érző és akaró psziché az egyénlélektan tárgya - s ebben pontosan követte egyfelől az évszázados, sőt évezredes hagyományokat, másfelől a korabeli minimális /ti. gimnáziumi/ pszichológiai ismeretanyagot, megszokottnak, viszonyítási alapnak tekintve azokat⁹¹ -, a társaslélek megnyilvánulási formája ezzel szemben legalább két egyén érzelmi, értelmi és akarati relációja, hiszen már a szomatikus életében is "az egyik ember másfajta indoklással érzi magát a másik emberhez képest jól vagy rosszul, mint egyéni autonómiája keretén belül".⁹² S tudjuk, hogy Karácsony nem egyszerűen csak a szomatikus, hanem a pneumatikus szférában is végigelemezte ezeket a relációkat úgy, hogy magát a szomatikus és pneumatikus szférát is viszonyította egymáshoz - s e relációelemzésekkel korántsem megszokott eredményekre jutott.

A talán nyilvánvaló azonosságok mellett, melyeket kimutathatnánk az "ideáltipikusnak" tekinthető Allport-i szociálpszichológia-definíció és a Karácsony-féle társaslélektan meghatározása között, látnunk kell a szintén nyilvánvaló különbségeket is. Ha nem is egyidőben született ez a két szociál- /ill. társas-/ pszichológiai öndefiníció, a közöttük lévő térbeli távolság a

lényegesebb. A tudományok paradigmaticus mozgásában is tetten érhető "szellemi légkör" különbözősége az azonos vagy közel hasonló alapjelenség-értelmezés ellenére - ugyanis eltérő "rendszert" eredményezett. Az Allport-i és a hozzá hasonló szociálpszichológiák tudományos ön-definíciói az immanens és - főként - "értékmentes" empirikus társadalomtudományi metodológia és módszertan szabályai szerint váltak paradigmává. Karácsony társaslélektana viszont transzcendens beágyazottságu és más vonatkozásokban is, így - többek között és mindennek előtt - magyarság-képe által is nyíltan értékorientált, nem empirikus, hanem "filozófikus" eszmerendszer.

Mindazonáltal e "tehertétel" ellenére - vagy inkább ebben a "burokban", mely persze "belülről" tekintve szerves tartozéka a rendszernek - olyan pszichológiai és szociálpszichológiai tudáselemekre bukkanhatunk Karácsonynál, amelyek a korabeli és a mai szak-tudományos ítéleteket is kiállják.

Például nem elhanyagolható azonosság mutatható ki Karácsony társaslélektani nyelvelmélete - ti. a "társaslélek értelmi funkciója": a nyelv mint beszéd-aktus interakciós modelljének igen következetes végiggondolása - és George Herbert Mead szimbolikus interakcionalizmusa között. Ismeretes, hogy Meadnál a nyelv által közvetített gondolkodás /a "kommunikáció"/ mindig szimbólumot tartalmaz, "amely másvalakiben ugyanazt a reakciót váltja ki, mint a gondolkodóban. Az ilyen

szimbólum - folytatja Mead - univerzális a társalgásnak, jellegénél fogva univerzális. Mindenkor föltételezzük, hogy az általunk használt szimbólum ugyanazt a reakciót váltja ki a másokban is, föltéve, hogy magatartási mechanizmusának része. Aki mond valamit, ugyanazt mondja önmagának, mint másoknak; máskülönben nem tudja, miről beszél." De mivel Meadnál a kommunikáció egyfelől a "nyelv beszéde", továbbá a "kezek beszéde", az "arc kifejezés beszéde" is, másfelől "a beszédben adva van egy sor érték, amelynek nincsen szimbolikus jellege", ezért az interakciós helyzethez kötött kölcsönös megértés csak a kommunikációs folyamat végeredménye. Olyan folyamat eredménye, amelyben az interakciós partnerek megtalálják azt a kifejezésmódot, amivel a "másokban" is fölidőzhetik az önmaguk "belsejében" lévő jelentést. "A lírai költő érzelmi töltésű szépségélménnyel rendelkezik - szól Mead egyik illusztráló példája -, s szavakat használó művészként azokat a szavakat keresi, amelyek megfelelnek érzelmi attitűdjének, s amelyek másokban is az ő attitűdjét váltják ki."⁹³

És mit mond Karácsony? Nála a nyelv élettény és beszédaktus. Tehát például nem egyszerűen arról van szó társaslélektani nyelvelméletében, hogy az elvont grammatikai szabályok "élni" kezdenek, hanem úgy kezdenek "élni", hogy az Én-Te interakció, egyben a grammatikai szabályok konstitutív eleme is. Nem azt tudatosítom - írja ezzel kapcsolatban Karácsony -, hogy az

igén viszonzyszavak vagy jelek segítségével megadhatom a tempust és a status actionist is, hanem azt tudatosítom, hogy akármiről beszélek, nem tudok függetlenül, szabadon beszélni róla, hanem csak ahhoz viszonyítva, hogy én beszélek veled. A tempus így nem egyéb, mint a beszéd állítmányához viszonyított igei állítmány, amely mint két állítmány egymáshoz képest mindig, ezuttal is vagy egyidejűség, vagy nem-egyidejűség. Tempus praesens: a mondat állítmánya egyidejű a beszéd állítmányával, tempus praeteritum: előidejű, tempus futurum: utóidejű hozzáképest. Ugyanazt mondtuk - így Karácsony -, mint a nyelvtudomány, de nem az ígéről mondtuk, hanem a nyelvről. Ez tehát azért nyelvi tény - azaz élettény és aktus -, mert az egyetemes lét alkotóelemeihez: a relatióhoz és az időhöz köti a nyelvi jelenségeken keresztül az egyént.⁹⁴

Az persze már Karácsony sajátos "magyar társaslélektanának" jellegzetességéből következik, hogy ezen egyetemes viszonyokat a "magyar észjárás" logikája szerint - a magyar artikulációs bázis, mellérendelés és a szemléletesség jegyei mentén - lehatárolja. Ezt a problémát az elemzés későbbi részeire hagyva most arra utalok ismét, hogy a Mead-féle szimbolikus interakcionálizmussal történő rövid összehasonlítás során is Karácsony társaslélektanában meglepő azonosságokra és hasonlóságokra bukkanhatunk. A hasonlóság alapja nem más, mint a teljes interakciós helyzet /szereplők, gesztusok, nyelvi és egyéb szabályok stb./ dinamikus történéseinek

feltárása; a nyelvi, azaz szimbolikus szabályokba kódolt univerzális és individuális viszonyulások figyelembevételére. A meglepő hasonlóság esetenként még az illusztráló példákban is tetten érhető, aminek persze különleges jelentőséget tulajdonítani fölösleges lenne, mindazonáltal ez is talán a problémalátás némi hasonlóságára utalhat. Hiszen az imént idézett példa, amiben Mead a "lirai költő" szavakat kereső küzdelméről szól, Karácsonynál hasonló gondolatmenetbe ágyazottan, noha jókora stiláris különbséget - ti. a dezanropomorf személytelenség és a "lirai" személyesség különbségét - is érzékeltetve úgy található meg, mint a nyelvi és irodalmi társaslelki alapviszony leírása. Karácsonynál ugyanis ez az alapviszony a következő: "én, a kifejezéssel izgatottan küszködő költő meg kell, hogy találjam a jel mélyén a jelkép egyetemes jelentését, mert ki kell, hogy öntsem úgy a lelkemet, hogy te, te nekem is és magadban is közömbös közönség vállald a jelképrendszert s bennem magadra ismerj." ⁹⁵

Karácsony Sándor és George Herbert Mead egymásról természetesen semmit sem tudott, noha imént idézett írásaik nagyjából azonos időszakban születtek, s mint láttuk: gondolataik között némi szövegértelmező /de talán nem önkényes/ erőfeszítéssel hasonlóságokat is fölfedezhetünk. Az eddig említetteken túl ráadásul még az a hasonlóság is megvan, hogy a Mead-féle szimbolikus interakcionalizmus és a Karácsony-féle társaslélektan egyaránt egyaránt szerzőik filozófiai propedeutikája is;

vagy másképpen: George Herbert Mead és Karácsony Sándor is nem egyszerűen egy lélektani, hanem inkább egy bölcséleti koncepció kidolgozói. Csak míg George Herbert Mead egyfajta pragmatista-neobehaviorista alapon magának a szimbolikus interakcionista szociálpszichológiai felfogásnak az "alapító atyja" lett s különböző "paradigma-küzdelmek" eredményeként egyként kiindulópontja az etnometodológiának vagy Habermas "kommunikatív cselekvés" elméletének; addig Karácsony Sándor társaslélektana korántsem vált "paradigmává", vagy inkább úgy mondanám: másképpen vált "mintává" a honi "közép-kelet-európai" társadalmi-politikai egyensúlytalanságok miatt - a "felejtés" és "ujrafelfedezés" hullámmozgásában mint "tiszta" paradigma nem tudott artikulálódni, annak ellenére, hogy volt - és van - néhány tanítványa, akik hasznosították, továbbfejlesztették, alkalmazták gondolatait.

Karácsony Sándor társaslélektanának paradigmatiságát különbsége az "ideáltipikus" szociálpszichológiához viszonyítva tetten érhető - az eddig említetteken túl - egyéb összefüggésekben is. Arra persze most nincs lehetőség, hogy további részletes összehasonlító elemzésekbe bocsátkozzak, de szorosabb témánk - Karácsony Sándor társaslélektanának mint sajátos "magyar társaslélektanának" a megértése - érdekében mégis szükségesnek tartom magának e társaslélektani rendszer interpretációját biztosító jelentésének a fölidézését.

/Tehát még mindig "kivül" vagyunk: a "rendszer" számkra-adott jelentésénél, mert hiszen a tudásszociológiai interpretáció során "kivülről befelé" haladva rójuk koncentrikus "hermeneutikai köreinket"./ Ha ugyanis e társaslélektani rendszert, miként már jeleztem, tudásszociológiai fenoménként is értelmezhetjük, akkor óhatatlanul szükséges e "fenomén" szimbolikus értelmi világának rekonstrukciója.⁹⁶

Karácsony Sándor esetében erre éppen "tudománytalan" társaslélektani rendszere ad lehetőséget; tehát az, hogy az ő társaslélektana nem egyszerűen "rendszer", "racionális koncepció", mert Karácsony Sándor saját életérzését is hordozza: "természetes rendszer" - ahogy Karácsony mondta.⁹⁷ Ezért Karácsony Sándor érték- és életvilága - egyben társaslélektani "rendszere" is; jelentésének relevanciája: élettörténeti. A "magyarság" nála valóban én-identitás is: a bizonytalanság-redukció terméke, "olyan praktikus program - ahogy ő vallotta -, amely rendezi a világot körülöttünk: azaz megmutatja helyzetünket és helyünket a világban".⁹⁸

Talán meglepő, de mégis úgy vélem: Karácsony Sándor társaslélektani rendszere olyan szimbolikus értelmi világ, tehát olyan artefaktum, amelyben és amely által megkonstruálódik Karácsony én- és szociális identitása, ezen belül "magyarságképe" is. Rendet teremtet: a "valóság" - objektive - értelmetlen strukturáit, viszonyait stb. kevésbé ijesztő "rendbe" tagolja.

Az is kétségtelen, hogy Karácsony Sándor társaslélektana mint szimbolikus értelmi világ valóban nem önkényes "rendszert" alkot: jól tagolt, "filozofikus" építmény. Ám a gondolatépítmény egyetlen kategóriája sem "pozitivistikus". Talán úgy érzékeltethetném a "rendszer" értékes metafizikai homályát, hogy Karácsony a wittgensteini "hallgatésmitosz" visszáját példázza: ő arról beszél, amiről /tudományosan/ nem lehet, de mégis - kell. Kategóriái ezért "terheltek" irracionális paradoxonokkal; leírásai, "képei" ezért tűnhetnek, miként Szekfütől idéztük, "annyira eredetieknek" s ugyanakkor "logikátlanak"; írásai és - akik hallhatták, egyértelműen vallják - előadásai ezért voltak olyan "élvezetesek" s ugyanakkor "érthetetlenek". "Karácsony Sándor, a mi legmagyarabb és legnépszerűbb gondolkodónk - írta Németh László Karácsony gondolkodásmódját és stílusát jellemezve - még a metafizikát is debrecenies anekdotákba ostromozza. Előadása kezdődik egy csomó kedélyes példával, amelyre mindenkiben megindul a gyomornedv, aztán következnek a leggyönyörűbb elvontságok, amelyeket ketten, hárman ha megértenek."⁹⁹

Társaslélektani "nemzetkarakterológia"

Mivel az anekdotákat én most kénytelen vagyok mellőzni, Karácsony Sándor "magyar társaslélektanának" értelmezését folytassuk sajátos "nemzetkarakterológiájának" felelevenítésével, hiszen az imént említett "metafizikai homály" konkrétan itt /is/ megmutatkozik - Karácsony is kereste, miként akkoriban sokan mások is, a Mi a magyar? kérdésre a választ, s ő valóban eredeti: azaz társaslélektani "nemzetkarakterológiát" alkotott.

Mindenekelőtt - s ez az eddigiek alapján logikus - Karácsony számára a magyarság a "lelki oldal" felől közelíthető meg. Ugyanakkor a "lelki", tudjuk, önála "társaslelki" s ez pneumatikus és szomatikus beágyazottságú. Ezért Karácsonynál a magyarság egyfelől nem a "vér", hanem a habitus kérdése - "életforma", "tempó", "stilus", "szokás", miként sok-sok leírásában ezt a habitus-fogalmat konkretizálja¹⁰⁰ -, ez a habitus-fogalom viszont a korabeli nemzetkarakterológiáktól /pl. Prohászka Lajos felfogásától/ eltérően nem a szellem-tudományosan értelmezett "típus". Mindazonáltal Karácsony is bizonyos alapmagatartásokat akart leírni, olyanokat, amelyek egyfajta állandóságot mutatnak az adott /tehát például a magyar/ népnél.¹⁰¹

Azért van különbség a Karácsony-féle társaslélektani "nemzetkarakterológia" és a - például Prohászka Lajosnál egyértelműen hegeli alapokon nyugvó - szellem-

tudományos "tipustanok" között, mert Karácsony számára nemcsak a szomatikus szférában nincs "objektivitás" /mondjuk a "vér", a "faj" és ehhez hasonló "entitás" értelmében/, de a pneumatikus szféra "szellem" fogalma sem "objektív", hanem reláció-fogalom: szubjektív. Tehát ahogy Karácsony mondta: "a magyarság is társas-vonatkozás", "egyik magyar" a "másik magyarhoz" képest lehet magyar vagy nem-magyar, egységes "nemzeti lélek" mint olyan nincs is.¹⁰²

Sőt, Karácsony nemcsak az etatista, tehát az "állami és politikai közösség" tételezett mibenlétéből származtatott "nemzeti lélek" terminust relativizálja, hanem mintegy alulról, a nép- vagy tömeglélek fogalmából építkező "objektív szellem" objektivitását sem fogadja el. Így például rendszere egyik kiindulópontjának tekinthető Wundt-féle nép- és nyelvpszichológiában kidolgozott "néplélek" fogalmát Karácsony bár sokra értékelte, de "naivnak" tartotta. A "néplélek" ugyanis Karácsony számára csak annyit jelentett, hogy például a nyelvhez - azaz inkább a nyelvhasználathoz - nem elég egy ember, legalább kettőre van szükség: a beszélőre és a hallgatóra. A nyelv - de Karácsonynál ehhez hasonlóan a jog, művészet, tudomány, társadalom stb. is - ugyan kollektív természetű, egyfajta szokásszerűség és tradíció hordozói, ám nem "elvontan", hanem a maguk lélektani realitásában; a tradíciók is tehát olyan interakciós viszonyokban élnek, ahol a reláció egyfelől a kultúra makrokozmosza, másfelől az "én" és a "másik"

mikrokozmosza között jön létre.¹⁰³

Karácsony tehát nem ontologizál sem a szomatikus, sem a pneumatikus szférában. Ez határolja el egyfelől a korabeli rasszista faj- és lélekmitológiáktól, másfelől a szellemtudományos nemzetkarakterológiáktól is. Karácsony nem ontologizál, hanem pszichologizál, mert az ő "szellem" fogalma /a pneuma/ transzcendentális és szubjektív. Ám ezért nem lehetett társaslélektana sem szellemtudományos értelemben szaktudományos, mint Prohászka Lajos hegelizáló nemzetkarakterológiája; és nem lehetett a korabeli "magyarságlélektan" értelmében szakpszichológia sem, mint például Boda István tesztelő, kérdőíves felmérésekkel is kísérletező nemzettudat-vizsgálatai és eszme-futtatásai.¹⁰⁴

Karácsony valóban szűk ösvényen - vagy úgy is mondhatnám: nagyon vékony borotvaélen - egyensúlyozott. Társaslélektanát ezért, érthető módon, már a kortársaknak is bonyodalmas feladat volt "bekategorizálni", inkább beérték a sztereotípiákkal és Karácsony mozgalmi tevékenységének, "nemzetnevelői" és "nemzetmentő" ügybuzgalmának, látványos "prófétái" szerepvállalásainak minősítésével.

Ugy vélem tehát, hogy Karácsony Sándor társaslélektana - s ezen belül magyarságkonceptiója - nem véletlenül okozhat/ott/ zavart, félreértéseket. Mert például mit kezdhették a "módszeresen" gondolkodó, tudós elme /mint Szekfü Gyula, nem beszélve a magyar

"királyi" - később: nem-királyi - "Mindenedelem" Szekfűhöz nem is mérhető, de szintén "módszeres" tudóskáiról/ Karácsony következő "nemzetkarakterológiai" leírásával?

"Magyarnak lenni - írta Karácsony A magyarok kincse című könyve egyik tanulmányában, az Örök magyar szellemben - életstilust jelent, az egyik embernek egy bizonyosfajta vonatkozásmódját a másik emberhez, tehát mindannak a lehetőségnek egyik jellegzetes variációját jelenti, ahogy két-két ember az élet ezerféle rezdülése közben, mint egymáshoz képest létező emberek, ketten tesznek egyet. A nyelvnek, ennek a jelrendszernek, mint tudománynak, szónak, hangnak, színnek és formáknak, anyagoknak és térviszonyoknak, tehát a jelképrendszernek, mint művészetnek, egymás életébe beavatkozó gesztusoknak, tehát a tettrendszernek, mint társadalmi szokásnak törvényes érvénye más és jellegzetes akkor, ha az egymásra vonatkozó két ember magyar és megint esetenként más, ha nem magyar ..." És ha még tovább is olvasta a példánkban emlegetett "módszeres" tudós elme ezt a spirálszerűen "mellérendelő" szerkezetben hömpölygő gondolatmenetet s ott rábukkant az "örök magyar szellem" meghatározására, mely szerint annak "tartalma: szellem, formája: magyar. Ezt a formát a tartalom, vagyis a határtalan, időtlen, megfoghatatlan szellem alakította magyarrá"¹⁰⁵ - akkor ha nem volt "módszeresen" iskolázott Karácsony kategóriahasználatának árnyalt jelentéseiben, joggal hiányolhatta a "logikát" az ilyen és ehhez

hasznló leírásokból.

Magam is azért idéztem ilyen hosszan Karácsonyt, hogy érzékeltessam: Karácsony Sándor valóban arról - beszél, amiről /tudományosan/ nem lehet - a transzcendens és szubjektív szellemről. Karácsony társaslélektani rendszerében ez a "szellem" ráadásul az autonómia értékkategóriáján keresztül mintegy "leszáll" a pneumatikus és szomatikus életérzésen át a társas-logikai és társaslélektani univerzumba, egyszóval a "valóságba", így a "magyar valóságba" is.

Egyébként Karácsony rendszere ezért nem statikus, hanem dinamikus, "nemzetkarakterológiai" leírásaiban pedig ezért kérdőjelez meg minden állandó "karakter"-jellegget. "Magyar világ" szerinte tehát nincs is, "élet" van helyette, állandó dinamizmus, amit folyton újra kell fogalmazni, amit nem "nézni", hanem "élni" lehet csak. Ezért - írja Karácsony a maga jellegzetes, paradoxonokat halmozó kategóriáival - a "magyar élet" pszichológiai abszurdum, "lévén pszichológiailag önmagával azonos".¹⁰⁶ és azért lehet a "magyar élet" pszichológiailag önmagával azonos, mert a "magyar filozófia" a priori-jai - amelyek, Karácsony szerint, megadják a "Mi a magyar?" kérdésre a választ - a következők: "tér" helyett a határtalan; "idő" helyett az időtlen; "oki viszony" helyett a megfoghatatlan.

A "magyar észjárás" Karácsony szerint ezért nem kategorizál, hanem "objektív", ellentétben a nyugati /"indogermán"/ kategorizáló, tehát "szubjektív-komplikált" /alárendelő/ mentalitással. A nyugati mérce szerint például ez az "objektív" /mellérendelő/ mentalitás "passzív" és "primitív", ám Karácsony szerint valójában csak arról van szó, hogy "más": passzíve aktív, amely átadja magát a dolgok természetes adottságainak. Ráadásul Karácsonynál ez a "passzív-aktivitás" azért is "magyar" sajátosság, mert a kálvini predestináció-tannal is megalapozható: "A passzív aktív emberek nem nagy kedvelői a 'szabadakaratnak'". - "Az élet művészete nem az, hogy kiverelkedjük a magunk jogait, vagy a magunk igazát, hanem az, hogy beilleszkedünk az Isten világtervhálózatába."¹⁰⁷

Mielőtt azonban bárki is elhamarkodottan valami-féle "primitív passzivitást", vagy ilyen-olyan /magasztos "isteni" és kevésbé magasztos "evilági"/ instanciák előtti "behódolást", "alázatosságot", kálvinizmus-ba bujtatott "ravasz jezsuitaságot", netán mindközön-ségesen csak "konformizmust" vélne kiolvasni a fenti sorokból, talán egy hétköznapi példa számukra is jobban érzékeltetheti a "szubjektív-komplikált" és az "objektív-primitív" mentalitás Karácsony által értelmezett - az ontológiai szférákba le- /vagy a metafizikai szférákba fel-/ nyúló - "másságát". Karácsony szerint a "szubjektív-komplikált" - "én-manifesztáló" -

mentalitás szerint uszni úgy tanítják az embereket, hogy "vegyék fel a harcot az ősz-ellenféllel, az 'elemmel', a vízzel. Aki legyőzi az 'elemet', az tud uszni. /.../ Eszem ágában sincs azt mondani, hogy ez helytelen eljárás. Csak azt hangsúlyozom, hogy nem egyetlen eljárási lehetőség. Egy egészen másik világ világmagyarázata szerint a víz nem ellenséges tényező az uszásnál, hanem a legértékesebb szövetséges s uszni azt jelenti, kibékülni, sőt szövetkezni a vízzel."¹⁰⁸

A "magyar élet" - bármennyire is "nem kategorizáló" - Karácsonynál mindazonáltal szociológiailag is tagolódik, strukturálódik. Ilyen jellegű legrendszerezőbb áttekintést A magyar észjárás című könyvében ad. Mondjuk Max Weber-i mércével mérve valószínűleg ez is "könnyűnek találtatna", ám saját társaslélektani kategóriáit mozgatva Karácsony rendkívül plasztikus, "életes" szociografikus leírást nyújt a korabeli magyar társadalom különböző "néposztályainak" /parasztság, középosztály, értelmiség/ "lelki alkatáról", azaz életmódjáról, mentalitásáról, kulturájáról stb. Karácsony kérdése most is az: van-e "magyar észjárás", "magyar lélek"? A kérdést nem szellemtörténeti és nem ontológiai alapon tárgyalja, de azt határozottan állítja, hogy egy bizonyos közös történelmi és egyazon geográfiajú embercsoport egyedeiben történeti és lelki "azonosság" föltételezhető. A mű igen nagy érdeme, hogy - a maga módján, tehát a főntebb jelzett metafizikai "burckba" foglalva - kísérletet tesz ennek az

"azonosság-érzésnek" a történeti-szociológiai és szociálpszichológiai /"társaslélektani"/ leírására.

Szintén ebben a művében fejti ki legrendszeresebben a bartóki-kodályi modell mintájára saját - pedagógiai indíttatásu - radikális társadalomreform-koncepcióját, amely valóban re-formot akart: úgy áthidalni az általa diagnosztizált szakadékokat a "néposztályok" között, hogy ujratereztse /re-formálja: visszaállítsa/ a XVII. században, az ellenreformációval mesterségesen elszakított történeti folyamatosságot a magyar társadalomban. Mondanom sem kell, mindez egyfelől Karácsony "kurucos" kálvinizmusából is következett, másfelől - 1939-ben, A magyar észjárás megjelenésekor - egyértelmű állásfoglalás volt az "indogermán", német politikai, kulturális stb. hegemoniával szemben. Karácsony ugyanis a "mellérendelés" társadalmi-politikai ideáját követve - az eltorzult "külső" hatalmi és a szintén elkorcsosult, széteső "belső" lelki függőség alóli felszabadulás jegyében - az egyéni és társadalmi autonómia lehetőségeit kereste. A mult tanulságait a jelen számára feltárva így képzelte el egy civil, tehát nem militarizált, nem totalitáriánus és nem diktatórikus, hanem demokratikus reformprogramot a jövő számára is.

Sem a közvetlen, sem a későbbi jövő persze nem Karácsony "javaslatai" szerint alakult. És nem függetlenül a társadalmi-politikai fejleményektől, a tudománytörténeti "jövő" is mostohán bánt Karácsonnyal.

Hiszen például A magyar észjárást - más műveiről most nem is beszélve -, Karácsonynak ezt a legegységesebb és -rendszerezőbb művét ez a "jövő", azaz pedagógia-történet-írásunk, szociológiatörténet-írásunk és egyéb tudománytörténet-írásunk nem tartja számon: elfelejtkeztek róla. /Például a magyar szociológiatörténet nem jegyzi A magyar észjárást a két világháború közötti jelentős szociográfiák között. A nem létező hazai pszichológiatörténet-írásunk ebben természetesen nem marasztalható el: ami nincs, abban a "részletek" hiánya föl sem tűnik./

A lehetséges számos ok közül a - jelenlegi gondolatmenetemhez tartozó - egyik ok valószínűleg abban keresendő, hogy Karácsony ebben a művében, miként majdnem minden írásában is, előbb-utóbb nekifeszül a "magyar élet" transzcendens és szubjektív irracionálisának, "logikátlaná" válik - miként már többször idéztük a nyitottan véleményalkotó, de /jogosan/ kritikus Szekfü Gyula észrevételét.¹⁰⁹ Egyszóval: tudománytalan, tehát: nincs helye a tudománytörténetben.

Ugy vélem, az ítélet első fele igaz, a másik fele viszont némi kiigazításra szorul. Karácsony Sándor társaslélektana, megítélésem szerint, a legnyitottabb kritikusi mérlegen is - végső alapjaiban /de csak ott!/- "könnyűnek", azaz tudománytalannak minősül. Mindez azonban nem zárja ki szervező kapcsolódását - érzékeny és dinamikus problémacentrikusságán keresztül - a

tudományos problémalátáshoz. Karácsonynak ugyanis abban mindenképpen igaza volt, hogy a "mindent tudó" szaktudós nem biztos, hogy kíváncsi szofokrata is.¹¹⁰ Am, ha a "modern" tudományok művelője elveszti kíváncsiságát, előbb-utóbb tudományos problémaérzékenysége is elsatnyul, legfeljebb a big science szintjén szervezett "kis rejtvények" szorgos szakmunkása lehet. /Ami korántsem csekélység, de elképzelhető - és erre is vannak példák -, hogy a tudományos alkotómunka nemcsak a "big", hanem a great science szintjén is gyakorolható./

Szűkebb szakterületünknek - a /szociál/ pszichológiának - pedig azért érdemes megőriznie tudománytörténeti emlékezetében Karácsony Sándor társaslélektani rendszerét, mert erősítheti, fokozhatja bennünk a /szociál/pszichológia interdiszciplináris nyitottságának igényét: mindenekelőtt talán az un. "társadalmi tudatban" lecsapódó /és például a "nemzeti tudathoz" is köthető/ történelmi dimenzió és az eleven interszubjektív világ között. Karácsony Sándor társaslélektana ugyanis azért tekinthető mégiscsak társaslélektannak, mert azokat az interakciós típusokat igyekezett leírni, ahol a reláció egyfelől a kultúra makrokozmosza, másfelől az "én" és a "másik" mikrokozmosza között jön létre. És ha e relációs típusok kutatása racionális tudományos feladat is lehet - és talán lehet, hiszen egyebek között erre utalnak a francia nyelvterületen nagy hagyományú mentálitástörténeti, az angolszász-

-amerikai régióban a manapság oly divatos pszichohis-tóriai kutatások is -, akkor elképzelhető a mi közép-kelet-európai történeti régiókban egy olyan pszichológia is, amely történelmi szociálpszichológia néven artikulálódik.¹¹¹ Ebben a sajátosan "magyar", vagy inkább "közép-kelet-európai" társaslélektanban - természetesen - Karácsony társaslélektani rendszerének is helye lenne. De mindenképpen egyik tudománytörténeti elődjének számítana.

IV.

HAGYOMÁNY ÉS MEGÚJULÁS

Exodus

Karácsony Sándor és tanítványai nem voltak könnyű helyzetben a két világháberu közti Magyarországon - ezt a következtetést minden bizonnyal már megkockáztathatjuk. Ők olyan "tudományos rendszer" szerint gondolkodtak és cselekedtek, amely sem a korabeli tudomány, sem a korabeli politika számára nem volt "természetes". Ez a következtetés mindazonáltal nem egyszerűen "logikai", hanem élettörténeti tény: Karácsony és a "karácsonyisták" élete s egyik legkézzelfoghatóbb vállalkozásuk, az Exodus Könyvkiadó létrehozása is ezt bizonyítja.

Exodus: Karácsony és tanítványai számára azt jelentette, hogy miként az ókori zsidók az egyiptomi szolgaságból, ők is "egy lebírhatatlan kényszer hatása alatt" megpróbáltak kivándorolni a "szolgaság és husosfazekak világából".¹ Felszabadulás a szolgaság nyűgei alól; ez a megújulás azonban - így vallották - csak egy exodus által indulhat meg: "ki kellett vonulni az eddigi kutatási módszerek, tudományos tolvajnyelv szolgaságából s ezzel együtt vállalni kellett - átmenetileg - a tudománytalanság vádját, azaz le kellett mondani a husosfazekakról."² Am éppen ezért a "karácsonyisták" Exodus-közössége nem egyszerűen egy ellen-tudományos akadémia volt, hanem olyan könyvkiadói vállalkozás, amely mindenek-

előtt életközösséggént működött - evangéliumi missziós küldetéstudattal. Olyan "nagyigényű társaság" megalakítása volt a céljuk, amelyben "tudományos munka közben is folyton a bibliára" vetették tekintetüket "és pedig egyáltalán nem úgy, mint ahogy a pietisták tenni szokták. /.../ Mi a biblia szimbólumainak a szivárványozását látjuk a modern és mindenkori élet minden megnyilvánulásában."³

Ezzel a missziós szándékkal hozták létre könyvkiadói vállalkozásukat is, és mivel természetesen nem kértek sem állami, sem egyházi /anyagi/ támogatást, olyan vállalkozás volt az Exodus, ahol "tőke helyett hit", "hozzáértés helyett pedig szeretet" mozgatta az ügyeket. A cél pedig az volt, hogy "a magyar nép számára jó és olcsó könyveket" adjanak ki. "Minőségileg klasszikust, ár szempontjából pedig ponyvát." Ebből nem engednek - szögezték le határozottan -, még akkor sem, ha "hozzáértők a napnál fényesebben" akarják is bizenygetni, hogy "a magyar parasztság még nem érett meg a legmagasabb rendű irodalom élvezetére. Az Exodus csak azt tudja, hogy a jó mindenkinek jó és a szép mindenkinek szép, s a magyar ember kezébe mást adni, mint jót, szépet és igazat, hazaárulás."⁴

Gondolhatjuk: ez a könyvkiadói vállalkozás valóban más volt, mint - mondjuk - a Magyar Szemle Társaság, vagy a hatalmas, különböző egyházi könyvkiadók tevékenysége, nem beszélve az igazi, nyereséges és "profi" kapitalista nagyvállalkozásokról. Az Exodus "igazi tőkéje"

bármily naivnak tűnik ez még ma is /sőt ma tűnik csak igazán annak, szinte hihetetlennek/, valóban nem volt más: csak a szeretet. /kik ugyanis "igazgatósági tagok" voltak, saját /akkor sem megfizetett értelmiségi/ kiskisjövendelmükből "jutalékot" fizettek, "mivel az Exodus részvényesei nem kapnak, hanem adnak."⁵ Mégis: a kiadó működött, sőt 1937-től, az alapítás évétől számított két év alatt hat szerző könyvét jelentették meg 40 500 példányban.⁶ Ezek a "példányok" - néhány különleges műgonddal kivitelezett kiadványukat nem számítva - persze nem voltak valami diszes, előkelően reprezentatív köntösben hivatalkodó művek: "pokolian rossz köntösben éktelenkednek kiadványaink" - fakadt ki Mata János egy Kner Imrének írott levelében. - "Sokszor nyitottam új fejezetet a szitkozódás történetében, amikor egy-egy ilyen tipográfiai unikumot a világra abortált valamelyik pesti zugnyomda. /.../ Azt azonban jólesett tagadhatatlanul látnunk, mikor könyvnapokon Ludas Matyit, Csokonait egy hatósért egy óra alatt szétkapkodták a gyerekek, bebizonyítván, hogy mégis ezek vannak a szívükhöz nőve, nem a tizlövetű Jack and Co."⁷

Az Exodus Könyvkiadó tehát arra vállalkozott, hogy autonóm módon szervezett független közösségi munkával valóságos igényeket valóságos szolgáltatással elégítsen ki; az "igény valóságát" kereste az "egyetemes magyarságban". És azt kérdezte: "hogyan lehetne ezt az egyetemes magyarságot táplálni, hogy XVII. századbéli stagnálásából XX. századbéli jobbuló önmagává zsendülhessen."⁸

A körülmények, az ismert történeti-politikai okok miatt, nem voltak éppen ideálisak; a "karácsonyisták" is érezték: "Az idő kevés, gyorsabban zöldül a fű, hamarabb ársódik a sir manapság."⁹ De éppen ezért bennük is fokozódott az igény, hogy felmutassák, kifejezzék a magyarság értékeit;¹⁰ hogy tiltakozzanak a lelki és valóságos gyarmatosítás ellen;¹¹ hogy megkeressék vagy legalább próbálkozzanak utat találni a "hol a helye a magyarságnak?" akkor sokakat /mindenkit/ foglalkoztató kérdésre. "Karácsonyisták" voltak, tehát az "indogermán" /nyugati/ "szubjektív-komplikált" gyarmatosító világot nem fogadták el, ám József Tibor aggodalmai ellenére sem kíváncsiok voltak "vissza Ázsiába", noha azt nem tagadták, sőt ezt igyekeztek feltárni is, hogy a magyarság gyökerében keleti nép.¹² Valójában azonban őket is Kelet és Nyugat viszonya foglalkoztatta. Ugy látták, hogy a magyarság sorsa azon áll vagy bukik, hogy "szerencsés-e benne Nyugat találkozása Kelettel? egymást erősítik, vagy egymást rontják-e le a két erőforrásból származó összetevők?"¹³

Nem akarták megtagadni a keleti tradíciókat a Nyugat civilizatórikus nyomása alatt, ám azzal is tisztában voltak: a követendő minta mégsem Kelet, a nyugati társadalom /mint társadalom/ a maga tagolt, demokratikus strukturáival igazi serkentő minta lehet, ha nem gyarmatosítóként oktrojálják.¹⁴ A "karácsonyisták" ugyanis azt tartották - mondhatni egyetemes, tehát nemcsak magyar mérték szerint -, hogy az ember mindenkori és mindenekelőtti igénye: a függetlenség.¹⁵ De mivel ők valóban

"karácsonyisták" voltak, a függetlenséget az "örök rend" transzcendens és egyben szerves értékeiből vezették le: az "élet teljességéből".

Azt mondták - a legnagyobb kavarodások közepette is, sőt talán éppen ezért -, hogy az "örök rend" tudata nélkül "minden változtatni akarás erőszakot jelent az életen".¹⁶ Sőt a "tudatot" nyilvánvalóan nem azonosíthatták a "puszta logikum" segítségével megragadható tudattal, hiszen az csak "logikai fikció" lehet, olyan "fikció", amely - valamilyen önkényes "látomást" követve - erőszakot tesz az élet autonóm folyamatosságán. Nem becsülték sokra a "logikai fikciókon" alapuló tudományt, művészetet, politikát. Hiszen például az ilyen "művész" az "alkotás" segítségével szeretné "megmenteni" önmagát és az emberiséget, valójában inkább árt. "Igazi forradalmár" sem az - írta Mata János -, "aki a dolgokon változtatni akar, hanem az, aki meglátja, hogy a dolgok sohasem voltak sem olyanok, amilyeneknek elképzelték, sem olyanok, amilyenekké változtatni szerették volna."¹⁷ Nem változtatni, hanem hagyni kell a hagyományokat szervesen növekedni: megújulni.

A "karácsonyisták" persze látták - ezért is vállalták az exodust -, hogy a "gyakorlatban érvényesülő logikai fikciók" - a "látomások": a "szentesített hazugságok" - szinte belenőttek az életbe. Mindenki menteni szeretné "látomásait", a "poszthumusan elvetélt eszméket", a "koraszülött logikai összefüggéseket", sőt - állapította meg Mata János, az egyik legélesebb szemű "karácsonyista" -

annál inkább mentődik minden, minél inkább fikció."A bölcsele az egzisztenciális filozófia tökéletesítésén tör - rang, mivel rendszert csinálni Hegel után nemcsak nem lehet /nagyobb csődre kilátás nem lévén/, hanem nem is divatos. Az egyház a korszellemmel való eleven kapcsolatait hirdetgeti az ige helyett, mivel mellette hirdetni nem igen lehetséges, a tudós mire észreveszi magát, politizátorrá kényszeredik a saját speciális szakmájában. A politikus a hazát menti, noha általában a parasztok szokták megtenni, viszont azok nem igen élnek ebből."18

A "karácsonyisták" tehát nem sokra tartották a "logikai fikciókon" alapuló törekvéseket. Ironikus és szarkasztikus kritikájuk különösen nem kimélte a "nemzetmentő" fikciókat, amikből pedig szép számmal volt található akkor is, korábban is, később is. Persze maguk a "karácsonyisták" is - végső soron - közéjük tartoztak, ám éppen sajátos exodusuk révén különböztek is tőlük. Hiszen máskülönben nem bírálták volna a "tudós" etnográfusokat és filológusokat, akik nem tesznek mást - szólt Mata János kiméletlen kritikája -, mint a "kiveszni indult ritka nemes állatfaj ingololtárait veszegetik felfelé a folklóre és a vele rokonított tudományok területein. Szerencsére annyi fokos, karikás, ruhzsirtartó, kostök és egyéb ritkaságuk van, hogy az etnografusnak nem kell murkaközben elhunynia, nyugdíjazásáig bőven futja. Népdal, szó, tájszó, m iegyéb az meg hála Isten

olyan fölös bőséggel található, hogy a filológus ükunokájának is biztosítva van tisztos polgári kényérkeresete. Nem szólva mélyenszántóbb nemzetfogalmi meghatározásokról, ahol az a fontos, hogy ki mikor mit mondott arról, hogy mi a magyar."

Mentésben és tudóskodásban nincs itt hiány - rögzítette kiméletlenül a tényeket Mata János egyre fokozódó iróniával, nem sokra tartva a "nagy mentőegylet tagjait". "A fenkőtartót, fokost nyugodtan el lehet tenni, sőt meg lehet írni, hogyan bunkózzák nagy szakértelemmel vénhedett csőszök valahol a Szamosparton a budosó bakmacskát, bottal reccsentvén el a szomorulelkű állat árva girincit s minő roppant felkészültséggel nemesedik a kóbor kandur keshedt bőre dohányzacskóvá."

Meg lehet írni, csakhát minek? - tette föl a kiábrándító kérdést Mata János -, hiszen a "nagy mentőegylet tagjai" ezzel nem tesznek mást, mint saját "fikcióikat" mentik, s nem a tradíciókat, amit oly nagy buzgalommal sem találnak. Nem is találhatják - szól az igazi "karácsonyista" exodus-ítélet -, mert eleve kibujtak a "tradíció erkölcsi köteleztetése alól", hiszen a "tradíció igazi ápolása csak az lehetne egyedül, hogy életfolyásunk zsinórmértékévé tudatosítjuk önmagunkban!" Ennek elmulasztásával viszont - például az irodalomban is - csak "szenilis dadogás" és "prófécia" van. Mi más lenne Móricz híres jelszava is - "Ne politizálj, hanem

építkezz!" -, ha nem a "szerves világszemlélet" hiányát jelző "sorvadásos tünet"? "E helyett azt is nyugodtan lehetne mondani: Ha szomjas vagy, vagy éhes vagy, ne igyál, ne egyél, hanem a Szentírásból olvasgass." Egy szóval - állítja Mata János - "gyökértelen előzményű jelszavak" ezek, nincs mögöttük szerves világszemlélet. Veres Péter, Szabó Pál, Németh László ugyan ezt keresi - vette sorra a népieket is Mata János -, de helyette el-kényszerülnek a "szociológiába, szépirodalomba, erre, amarra ... Megrázó utirajzokat kapunk ezekről a kényszerű korbolásokról. A magyar szellem muszáj-Julián barátjai ők..."¹⁹

Látható: a "karácsonyisták" exodusa az "örök rend" keresésében /amit persze szerintük nem "keresni", hanem "élni" kell/ valóban mindenoldalú volt: nem csoda, ha sem "itt", sem "ott" igazából nem értették őket. Valamiféle "szektát" láttak bennük - kívülről nézve talán azok is voltak. Korábbi "vázlataim" alapján viszont talán már bizonyítottam, hogy mégis másról van szó: a magyar társadalom hagyományos "középkelet--európai" egyensúlytalansága artikulálódik a "karácsonyista" eszmékben és a körülötte kavargó vitákban is. Maga a "társaslélektan" ennek az egyensúlytalanságnak a "természetes rendszere": tükrözi és egyben konstituálja is - viszonyulásai révén - az egyensúlytalanságokat. A művelődésben s általában a társadalmi-politikai

gyakorlatban ezért szorgalmazták a reformot, a problémátikussá vált egyensúlytalanságok lecsillapítását, nemzeti-szocialista fajmitoszok, osztályharcos fikciók, egyszóval forradalmi radikalizmusok helyett, miközben kritikájuk mindenoldaluan kiméletlen volt.

Kivonultak a tudományból is, miközben a legfelkészültebb tudományos szakemberek közé tartoztak. Ugy látták, tudományos képzettségük révén szinte "belülről", hogy - például a néprajzban, szociológiában, pszichológiában, nyelvészetben - a "multszázad analitikus módszere uralkodik s ez végnélkül halogatja a szintézist, hogy tudományos hitelét minél szélesebbkörű adatgyűjtéssel alapozza meg",²¹ amit azonban - az ő "örök rendjükből" megítélve (s hogy ez mit jelent: ezért idéztem fentebb oly részletesen Mata Jánost) - eleve kudarcra ítélt "logikai fikciónak" tartottak. De azt látnunk kell, hogy ez - miként általában is a "karácsonyizmus" - nem logikátlan, sőt logikaellenes "fikció" volt, hanem a magyar ("közép-kelet-európai") társadalomba kódolt egyensúlytalanság terápiájára irányuló, a hagyomány és megújulás szintézisét, vagy inkább annak igényét artikuláló egyensúlyteremtő pedagógiai gyakorlat. (Tehát igencsak rövidrezárt, "logikátlan" kritikai észrevétel lenne az imént idézett gondolatmenetet valamiféle eddigi- és tudományellenes ítéletként kezelni.) Felfogásuk szerint - s ez is élettörténeti tény - a

társaslélektant a pedagógia gyakorlati igényei hívták életre, nem Wundt és a többi, Karácsony és a "karácsonyisták" által is tisztelt, szeretett tudós koponyák, rendszerei /s ezt a gondolatot értelemszerűen magára Karácsonyra is vonatkoztatták, egyébként Karácsony "karácsonyizmusától" nem függetlenül - ezért sem beszéltek ők "karácsonyizmusról"/.

Modernség és hagyomány - egymást kizárni látszó - fogalmait tehát a társaslélektani "természetes rendszer" szerves elemeiként, ha úgy tetszik: "mellérendelő" viszonyban kezelték, az ugyanis szintén "karácsonyista" alapaxióma volt: "az ember csak hagyományos kulturformái útján közelíthető meg", a hagyományos formákat pedig "csak új lelki tartalom tarthatja életben, ez t.i. mindig aktualizálja és alakítja őket."²¹

Ugy gondolták: minden tudatos kultúra "ösztönös, spontán életformákon épülhet fel, azoknak szerves és teljessé tevő kiegészítéseképpen."²² Szerintük ezért volt kimódolt, vagyis a "szubjektív-komplikált" /indó-germán/ paradigma hamis ellentéteket gerjesztő megnyilvánulása a "keleti" és "nyugati", a "kuruc" és "labanc", a "pogány" és "krisztiánus" stb. megkülönböztetése, hiszen - így szólt egy másik "karácsonyista" alapaxióma - "a legmélyebb gyökerű magyarság volt mindig a logourópaibb jelensége történelmünknek."²³

A szerves fejlődés útjainak-módjainak megtalálása, szorgalmazása miatt azt is hangoztatták: "nincs történelmileg determinálható magyar feladat", mert a feladat "sohasem a múlt parancsa, hanem a jelen problémáinak a jövő imperativusai értelmében való megoldása. Fejlődésünk viszont csak akkor szerves, ha azt, ami voltunk, sohasem vetkezzük le, hanem mind mélyebben tudatosítjuk. Olyan tanítás, mely azt hirdeti, hogy a magyarságot folytonosan új meg új feladatok érdekében akarja átképezni, téves mint tudomány, és ártalmas mint program."²⁴

Mindezt, talán mondanom sem kell, nem egy - valamiféle fundamentalista - elzárkózás jegyében hirdették ilyen határozottan, hanem azért, mert úgy vélték: "A sokrétű Európát csak autonóm kultúra olvaszthatja magába." A tét tehát itt is az autonómia volt - a hagyomány és megújulás szintézisében. Hiszen - folytatódik az előbbi gondolatmenet - "Népünk egyetemes felszabadulást váró ösztöne az egyetemesség illuziójának még csak elfogadja Európát, de annak egyik égtáját, vagy szegletét nem, ugyanugy Európa múltjával érzésben szolidáris, tehát megtanulja történelmét, de jelenében nem a tényezők játékszere, hanem maga is tényező akar lenni."²⁵

Felszabadulás vagy megszabadulás?

Miért gondolták s irták is le ezt éppen így és éppen akkor, amikor - a szó szoros értelmében is - a véres valóság igencsak autonómia-romboló volt? A válasz nem lehet más: ez is az exodushoz tartozott - egyetemesen és Európában gondolkodni; egy szótagnyi különbséggel jelezni a nem árnyalatnyi különbséget építés és rombolás között: "A felszabadulás építő erejű, a megszabadulás romboló hatása."²⁶

De az exodushoz az is hozzátartozott, hogy mind-egyik "karácsonyistának" megvolt a maga külön - esetenként imbolygó, meg-megbicsakló - exodusa is.

Igy például Koczogh Ákos a magyar irodalom és esztétika "teljes revízióján" gondolkodva, eljutott - Berdjajevet idézve - az "új középkor" vállalásáig is, mert úgy látta: az újkor szellemi alapelvei kimerültek, szellemi erői elhasználódtak. Az "új középkor" vallásos jellegű lesz - vélte Koczogh Ákos. Ez persze nem azt jelenti - mondta -, hogy "az igaz Isten vallása, Krisztus vallása feltétlenül tovább fog terjedni", hanem inkább azt, hogy a krisztusi és antikrisztusi elvek közti heves harc szakrális lesz. "Ezért tartozik már az orosz kommunizmus a benne kifejlő vallásos drámával az új középkorhoz és nem a régi újkorhoz... nem lehet ráilleszteni a francia forradalmi

felfogást a forradalomról és egyenlőségről, vagy a humanista világnézet, a demokrácia, vagy éppen a humanista szocializmus kategóriáit."²⁷

Koczogh Ákos exodusa /bár sok igazság van abban, amit mondott/ nem véletlenül folytatódott - az "ötvenes években", a heves "szakrális harcok" idején - a Magyar Írók Szövetsége debreceni csoportjának folyóiratához, az Épitünkhöz, némileg és időnként meginogva "karácsonyizmusában" is.²⁸

Gellért Sándor a kimerült ujkor - nála inkább az "embertelen" Nyugat - helyett a "teremtő népi őserőt" igyekezett fölidézni, az elnyomottak, a megalázottak igazát úgy hirdetve, hogy verseivel a Kelet szemantikai környezetébe vonta a "jövőt", a "szabadságot", a "testvériséget", a "feltámadást", a "győzelmet", mindezt a magyar népballadák drámai fordulataira emlékeztető módon. Az ő exodusa a "magány sziklájára" vezetett.²⁹

Mata János viszont hajlott a filozófkusan cizellált, multba menekülő melankóliára - mintha korai halálára készült volna.³⁰ Ugy érezte: "dideregve" kell menekülnie "legalább száz évvel hátrább a saját rideg korszakából", mert a ma "reális viszonyulásai" - írta egyik levelében Kner Imrének - "vasmarokkal fognak, s én komikus vagyok a repülőerődök és az öldöklés korszakában, amikor szivesebben írok ilyen öreg papírra, rossz színes könyomatutánzatot hamisítván a tetejére -

mintsem szokásos formában írjak szokásos szavakat. A múlt konvencióiban is több emberséget sejtek, mint a ma ígében..."³¹ Nagyon jól tudta persze - s ez volt az ő külön exodusának igazi tragikuma -, hogy "Az egyetemes örök normák kontójára nem lehet fenegyerekeskedni", életformáját mégis "felelőtlen barangolásnak" látta, "amelyből sohasem lesz igazi hazatérés." Szinte elkébitotta magát a múlt históriáival, mert - írta az imént idézett levele folytatásában Kner Imrének - "Sok dolog van, amit kristályos bizonyossággal látok, és tudnám azt is, hogyan kell megcsinálni, leírok öt oldalt, aztán vagy jobb a felhőket nézni, vagy beülni jó dohos öreg írások közé, és kizárni 2-3 évszázadot az ajtón kívülre. - Olyan mindegy végeredményben, hogy az ember a sarki pálinkamérésben vagy a históriához adresszált csapszékben szedi be a napi adagot, ami az élet elviseléséhez feltétlenül szükségeltetik. Sőt az utóbbi csapszék veszedelmesebb, korlátlan a hitel és bénítóbb a mámor és kintóbb a kijózanodás. Ezt mint nótorius kontós a história csapszékében, hittel vallhatom."³²

Mégis: Mata Jánosnak ez az igencsak líraian melankólikus múltba néző hajlama - a lelki feszültségek elaborálásával, magyarán: megnemesítésével - alkotói energiává és stilussá finomodott. Grafikai, fametsző stílusát a reformáció korának magyar fametsző modorából fejlesztette ki, különösen azt emelte ki

belőle, ami vaskosan, gyökeresen népi volt.³³ Az archaikus tömörítés kimagasló példái Fehér Gábor két regénye - Az utolsó nagybotos és az Obsidio Patakiana - címlapjának illusztrálása; a Passio Humana tizenkét metszete; s utolsó munkája: a Karácsony Sándortól is az "igazi Exodus-könyv" elismerő minősítést kiérdemlő Nagy Kállói Fényes István, egykori debreceni jurátius nótárius Verses krónikájának illusztrációi.

És ami e fametszetek stilusa, az egyben Mata János gondolkodói-teoretikus erőfeszítéseinek célja is volt: az életbentartó történeti hagyományok, példák megkeresése, felmutatása.

Mi érdekelte Mata Jánost például az egykori debreceni jurátius nótárius Verses krónikájában? Nem más, mint az, hogy a "csigázott testben a lélek ép, eleven és egész, magyar, debreceni", akkor, amikor "török, magyar, német nyirja a Civitás bárányát iргalmatlanul". Ennek a "különös magyar lelkiiségnek szövevényes gyökere, ága-boga" érdekelte. A megtartó erejű tradícióit vélte megtalálni a Krónika üzenetében; azt a tradíciót, amelyet - Mata János szerint - "Erdély és Magyarország mindenki taposta, bizonytalan mezsgyéjén" élő egykori Debrecen képviselt. "Két, várakkal rakott országgrész érintőpontjában, mindenki balsorsát viselve, mialatt látszólag a maga külön életét élte. Valójában pedig helyettük is élt. Nem tartozván teljesen sem ide, sem

oda, felelősnek érezte magát a saját nehéz sorsában mind a kettőért. Vállalta is becsülettel a sorsot és felelősséget. Pedig ez akkor nagy szó, szinte lehetetlenség: sorsot állni becsülettel és nem pusztulni bele. Az életbenmaradás akkor sem kevesebb áru, mint ma s az emberélet a legolcsóbb portéka akkor is."³⁴

Az életbenmaradás mégis azért sikerülhetett, mert Debrecen közvetítő volt. Aki pedig közvetítő, "két pólus vonzatában áll." Ám éppen ez "indukálja a lélekben a függősen felülemelkedő szabadság tudatát" -, indul meg Mata János a "karácsonyista", azaz a protestáns "örök rend" transzcendens világa felé. - "A látszólag két urnak való szolgálás így nem esedik szolgálattá, magá odaadássá, amely nem köttetik többé meg semmivel. A keresztyénséghez aligha kell ennél alkalmasabb lelki előfeltétel. Ez van a magyar lélekben itt akkor is, mikor a reformációba kószol." Nem "keleti fatalizmus" ez - hangsúlyozta Mata János -, amely egyébként is csak "mámort" vagy "fásultságot" adhat; nem erről van szó, mert "ez a lélek, főleg Mohács után méltatlannak érzi az ideigvaló bufelejtőt. Örökreszóló egyetlen és hitteles bizonyosság kell." "...romlások köteleztetése után" nem a "kishitű fatalizmus vakbirodalma, hanem a praedestináció végtelen hitű, segítő kegyelme."³⁵ Ehhez viszont annak elfogadására is szükség volt, hogy "Az igazi kultúra nem problémák megoldását akaró tudományban áll, hanem a végső alapok transzcendenciájának

belátásában." Tehát annak belátásában, hogy "Az Istenre való rábukkanás a dolgok értelmének igazi feltalálása is." Hiszen "A mindenség titokzatának félelmes tudata, nem nyugtat meg és nem adhat békességet, mert a béke Istené. /.../ Debrecen ezért idegenkedik a nyughatatlan, békétlen génistől, mert az titkot kutat. Ha pedig valakit Isten békéje a titok titok-voltába belenyugosztott, annak közömbösek a titkok." Mata János mármost éppen ezen "lélek" perspektívájából ítélkezve volt oly annyira kritikus: nem fogadta el az "önmagáért való kulturát", mert az - írta - "éppen úgy hazug, mint a tendenciózus."³⁶

Méliusz korának Debrecenében - szerinte - nem így volt; ott és akkor - ma úgy tűnik - "kegyetlenül" és "durván" keresték az igazságot, pedig csak őszinték és természetesek voltak. Mi már "higgadtak" és "tárgyilagok" vagyunk, pedig inkább csak elvontak és hazugok. "Mi" - szól Mata János kiméletlen kritikája - "többnyire részletigazságokat kutatunk, abban a balga reményben, hogy elég lesz a belőlük épült egészre ráesküdni és lelkesülni érte." Valójában ez a "lelkesülés" nem építő erejű, nem felszabaduláshoz vezet, hanem rombol, mert például "Amit az alkimista ostromolt, az a kémikus számára ma is bevetetlen. Többet tudunk kvantumra, mint ő, de nem mindig válik becsületünkre, mert ezt a többet tudást legtöbbször a silányabbal való megelégedésen vásároltuk. A felmérhetetlent akarjuk tudással felmérni, ahelyett, hogy belátással tennénk tisztességet

neki." És mivel Mata János ezt a feszültséget vélte diagnosztizálni a jelen és a múlt között, azaz úgy látta, hogy "a mi napjaink a kultura éjféli óráját mutatják, mikor az álmodozások ostromolják a sirhantokat. Ilyen sirhantostromló álmodozás jelenleg is egész kulturánk a hiábavalóság titokteljes vonzatában" - az ő terápiás javaslata is abban a tipikus "karácsonyista" transzcendens megoldásban csúcsosodik ki, amely a "bizonytalanság vesztő titokzatosságát", Méliusz Debreceinének történeti példájára, életerejére utalva, a "titok bizonyosságával" váltja fel.³⁷

Ha meggondoljuk: itt olyan konzervatív mentálitásról - vagy inkább tradicionalista lelkiület megnyilatkozásáról³⁸ - van szó, ami a "karácsonyista" transzcendens látásmód /más összefüggésekben is már elemzett/ sajátja, s aminek egyik fő alapaxiómája abban a felfogásban gyökerezik, hogy "Az élet súlypontja nem az elmélet síkján nyugszik, hanem annál jóval mélyebben, a cselekvésben" és "A titok, amelynek hatókörében az élet lefolyik, nem lehet értelemi problematika tárgya, ha pedig lehetne, azonnal elvesztené minden gyakorlati hatóerejét, mint ahogy el is vesztette, valahányszor azt hitték, hogy sikerült tettenkapni."³⁹ A "karácsonyisták" exodusa ezért abban is megmutatkozott, vagy úgy is mondhatnók: azért is kényszerültek sajátos exodusukra, mert tradicionalista mentalitásuk ab ovo nem szilárdulhatott /semmilyen/ politikai és más természetű doktrínává. Bármennyire is paradoxonnak tűnik /pedig éppen ez

a lényeg/: tradicionalista lelkületük nem viselte el az "elméleti" dogma nyögét, mert - felfogásuk szerint - "A dogma előbb-utóbb ó tömlővé válik és nem bírja befogni jövődők ujborát. Mindig a dogma fogalmazza ugyan meg az érvényt, de sohasem olyan végérvényesen, mint amilyen örök az érvény maga."⁴⁰

Másképpen ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a "karácsonyisták" a népi reformációban gyökerező, plebejus indulatu - robosztus, darabos erejű, tehát metafizikai lebegésében is rögzített - szabadságvágy artikulálói voltak. És ezt úgy tették, hogy mindazon társadalmi-politikai és nem utolsó sorban lelki egyensúlytalanságok körül járták saját exodusukat, amit hozzájuk hasonlóan - csak tőlük sok mindenben mégis eltérő módon - Szekfü Gyulától Németh Lászlóig sokan a "magyar antinómiák" jellegzetességeként irtak le.⁴¹

Ha mármost - egy pillanatra, mintegy gondolat-kísérletként, ám saját történelmi szociálpszichológiai interpretációnk pontosításának jegyében - eltekintünk a "magyar antinómiák" konkrét korabeli tartalmától, s e tartalmat hordozó mentális struktúra működésmódjára figyelünk, azaz a "karácsonyista" mentalitás sajátos csoportbeágyazottságára /ennek tartalma - amit eddig elemeztünk - a protestáns plebejusság stb./, akkor azt kell észrevennünk, hogy ebben a csoportban is a tradíciók és ideálok strukturálják a mentalitást. A

tradíciók a múlt, az ideálok a jövő felől mintegy az időorientáció - személyes vágyakkal, sors- és lehetőségélményekkel stb. telített - mentális eszközei. A tradíciók a múltbeli tapasztalatok felől vezetnek és strukturálják a jelen cselekvéseit: így - átlendülve a jövőbe is - nemcsak a múltat határolják be /a "karácsonyistáknál" a reformációnál, a XVI-XVII. századnál vonva meg ezt a határt/, de magukba foglalják a jövőt is, kivételve abba múltat - természetesen már nem azt, ami volt, hanem annak "emlékként" élő mintáját. Nyilvánvalóan az egyik leginkább tradíció-telített csoport: a nép és a nép politikai artikulációja, a nemzet. És ha most az egyszerűség kedvéért eltekintünk attól a nem lényegtelen különbségtől, ami nép és politikai nemzet között van /de korábban erről már volt szó/, akkor a hozzájuk kötődő tradíciók úgy strukturálják a társadalmi nagycsoportokhoz tartozó egyének identitását /s ezen belül külön választhatnánk a temporális identitást - időképzeteket stb. -, és a regionális vagy területiális magatartást/, hogy egyuttal szabályozzák a csoporttagok egymáshoz és másokhoz /a "külső"-höz, az "idegen"-hez/ való viszonyát is. Ezért a tradíciók /amelyek nem azonosak az előítéletekkel, csak azok forrásai lehetnek/ az adott csoporthoz tartozók világban való eligazodását, "biztonság-érzetét" szolgálják.⁴²

A tradíciók - így a népi, illetve nemzeti tradíciók is - persze mereven is strukturálhatják az adott csoporthoz tartozó egyének identitását: kialakulhat például egy szűk időperspektíva⁴³ /és territoriális magatartás: "provincializmus"/, amelyben megszakad az idő folyamatossága és túlhangsúlyozzák vagy a múltat, vagy a jelent, vagy a jövőt. /S természetesen a területorium is elveszti "egyetemességét", éppen azáltal, hogy "kizárólagossá" válik./ A merev tradíciókötöttség inkább a múltban rögzül; a szűk és merev ideálok viszont csak egy utópikus vagy messianisztikus jövőt ismernek. Aki viszont mintegy kiszakítja magát a múltból és/vagy a jövőből is, és inkább a jelenben merül el, az a jellegzetesen infantilis magatartásra utal. /A territoriális magatartás is egocentrikus marad, nem képes a decentrálásra./ A nyitott időperspektíva tehát föltételezi a temporális magatartásban kiformálódott időtudat folyamatosságát, az egyéni életben a születés és halál antropológiai eseményeinek elfogadó "ősélményét"⁴⁴; más szavakkal: a "biztoságérzetet" adó csoport- és én-azonosságot.

Ha mármost visszakanyarodunk a "karácsonyisták" exodusának elemzéséhez, most már talán világosabban állhat előttünk az a valóban antinómikus circulus vitiosus, amelyben például Mata János filozófikusan cizellált melankóliája őrlődött, és ami a többieket is alkotásra

- s esetenként ilyen vagy olyan "megbicsaklásra" -
kényszerítette: a korabeli történeti-politikai viszonyok egyensúlytalanságai személyes életvilágukból reflektált értékvilágukba is kivetült, az "örök rend" transzcendens és szerves világa talán ezért is oly hangsúlyos náluk; az "evilági" nyomorúságok közepette keresték a "biztonság-érzetet" adó /magyar és egyetemesen emberi/ identitást, miközben minden annak szétzilálására tört.

Igy érték meg - már aki megérte közülük - a magyar történelem egyik legnagyobb sorsfordulóját: 1945-öt, a fölszabadulást - amit ők valóban fölszabadulásnak, építő erejű új időnek vártak, s a maguk módján, lehetőségeik határai között tettek is érte valamit. És úgy remélték: ezután valóban szabadon is dolgozhatnak a további fölszabadulásért.

"A szabad társadalom öntevékenysége"

Miért gondolták azt Karácsony és a "karácsonyisták", hogy a felszabadulás: az "fölszabadulás" /is/ lesz? Saját "fikcióik" rabjai voltak? Bizonyára! Ám talán joggal várták egy ilyen hatalmas történelmi fordulótól /amely elsodorta az őket is guzsba kötő tabuk jó részét/ annak esélyét, kibontakozását, amit saját Exodus-közösségükben végül is már megvalósítottak: a szabad társadalom öntevékenységet.

Egyszerű naivitással mégsem vádolhatjuk őket, hiszen az ő "örök rendjükbe" mintegy kódolva volt az "evilági rendetlenség" is. Ám az meg részünkről lenne botor feltételezés - ráadásul minden dokumentum, megnyilatkozásuk is cáfolja -, hogy önmagukat eleve ennek a "rendetlenségnek" szánták áldozatul. Éppen ellenkezőleg: szövetségeseket kerestek; vagy úgy is mondhatnánk: őket is szövetségeseknek tekintették igen jelentős politikai organizációk, mindenekelőtt a kommunisták és a parasztpártiak, tehát a felszabadulás utáni koalíciós korszak politikai palettáján a radikális baloldal képviselői. És bár a "karácsonyisták" továbbra is megőrizték jellegzetes evangéliumi és autonóm életközösségi minőségüket, nem tekintve magukat politikai szervezetnek, ám részben egyenként /pl. Kondor Imre a Nemzeti Parasztpártban⁴⁵/, részben a MEKDSz, a KIE, a cserkészlet szervezeteinek áttételeivel a politikai szövetséget maguk is ápolták.⁴⁶ Maga Karácsony Sándor a MADISz elnöke is lett, s a "karácsonyisták" befolyása a szabadművelődés koncepciójának, szervezeti kereteinek és gyakorlatának kialakításában meghatározó volt.⁴⁷ Debrecenben megalakították a Debreceni Magyar-Román Baráti Társaságot, kiadták a Társaság folyóiratát: a Kelöti Kaput.⁴⁸

A "karácsonyistáknak" ezek a törekvései - így a keleti kapu/k/ "megnyitása" is - nem voltak "ujak", hiszen például Lükő Gábor a 30-as években a bukaresti egyetemen is tanult néprajzot, jól beszélt és írt románul, néprajzi gyűjtőmunkát is végzett Romániában, illetve Erdélyben.⁴⁹ Gollért Sándor, Mata János, akiknek ráadásul szűkebb pátriájuk is Erdély volt, szintén végeztek műfordításokat már a 30-as években, a 40-es évek elején. Másfelől, ekkor - 1945-ben, illetve a Groza-kormány idején - "odaátról" sem nézték őket gyanakodva, maga Groza Péter is tiszteletbeli tagja volt Társaságuknak, több más, jeles román politikai, tudományos, egyházi, irodalmi személyiség mellett.⁵⁰ Ez érthető, hiszen Groza miniszterelnök is azt akarta, amit a Társaság; azt, hogy "a román és a magyar népből mesterségesen táplált és fejlesztett ellenséges hangulatot" meg kell szüntetni. "Ő" - mondta Groza Péter - "a maga részéről mindent megtesz a magyarellenos hangulat teljes kiirtására, annál is inkább, mert életcéljának látja a magyar és román nép megbékélését."⁵¹

De a "karácsonyisták" nemcsak Románia felé nyitottak, mert például Vida Mária 1945-ben az első között volt, aki a Szovjetunióba ment aspiranturára. Kovács Ferenc, aki a "karácsonyisták" közül talán a legnagyobb nyelvtelenség volt /pedig egyikük sem volt

ezen a téren sem "néma", élükön Karácsony Sándorral/, az orosz nyelvet már a 40-es évek elején tökéletesen beszélte. Másfelől "kaput" természetesen nemcsak "Kelet" felé nyitottak; külföldi tanulmányutjaik során jóformán Európa minden országába eljutottak: Szathmáry Lajos Svédországba utazott az ottani Szabad Iskolákat tanulmányozni; mások Párizsba, Genfbe, Bázisba mentek tapasztalatokat, információkat, kapcsolatokat stb. szerezni - mint erről az Exodus-Körlevelek is tanuskodnak.⁵²

Azt mondhatjuk tehát, hogy a "karácsonyisták" - összhangban a kor általános, föllendülő "életérzésével", a "fölszabadulás" nagy élményével - nyitottak, azaz ők folytatták /is/ korábban elkezdett munkájukat, de most már úgy érezték: szabadon.⁵³

Ez kitűnik az Exodus-Körlevelekből is. Egyfelől az, hogy továbbra is szorongatják az Exodus Kiadót az anyagi-pénzügyi gondok; de kitűnik a nagy munkaláz, az aktivitás, a legkülönbözőbb munkaterületekre - és földrajzi helyekre - történő széttrajzás is. Továbbá kiolvasható belőlük változatlan evangéliumi missziós tudatuk s egyben egymásért való - személyre szóló - felelősségük is: számon tartják ki mit csinál, éppen hol van /ki van külföldön, de úgy is, hogy hadifogságban s ki jött meg onnan/, kinek született gyermeke, ki házasodott meg, esetleg ki halt meg - mindezt

azért, hogy társaival kapcsolatban "ki-ki tudja a dolgát, imaprogramjába beilleszthesse, munkáját figyelemmel kísérhesse stb."⁵⁴

De kiolvasható ezekből a Körlevelekből a "karácsonyisták" közösségi vállalkozásainak szintén föllendülő, mintegy a "megváltást" ígérő mindennapos küzdelmei is - a bibliai szimbólumok "szivárványozásába" emelve. Így például az 1947. július 24-i nyáreleji csendesnapról beszámolva Szabó Imre arról ír, hogy Lukács evangéliumának legutolsó egynéhány verse volt azon, az a rész, amikor Krisztus kiviszi tanítványait a városon kívülre, Bethániába, megáldja őket, s mire szemüket fölvetnék, már a mennybe szállott, s a tanítványok erre nagy örömmel mennek be Jeruzsálembe, a templomba, dicsérve az Istent. - Eddig tart a bibliai "alap" leírása, de tudjuk, hogy a "karácsonyisták" a biblia szimbólumainak "szivárványozásán" keresztül nagyon is konkrét élethelyzeteket, feladataikat stb. fogalmazták meg. Miként ez a levél folytatásából ki is derül: "Sándor bátyánk kezdte a szólást, mint az első vers birtokosa - írja Szabó Imre. - Mondta mindjárt, az hozott most minket össze, hogy nyakunkon a nyári konferenciák⁵⁵ és egy cseppet sem vagyunk nyugodtak miattuk. Két kérdés szorongat: ki tudunk-e menni a városból és magunkkal vinni a többiekét és Krisztus áldásával fogadjuk a kicsábitottakat vagy valami más-egyébbel. A város: a mindennapi élet minden gondjával.

Először ezt kell otthagyni minden konferenciázónak, egyébként Tahiban is a városi zürzavar közepén marad. Krisztus áldása helyett meg hiába adunk akármilyen szépet és jót, szemre kívánatost, csak csalunk és csalatunk."

Ám hogy a "megváltás" valójában nem a csoda műve, hanem nagyon is szomatikus erőfeszítéseket is igényelt, az szintén kiderül a Körlevélből. Hiszen Szabó Imre arról is pontosan beszámolt, hogy "az utóbbi időben olyan fáradság lepte meg Sándor bátyánkat, amelyet még sohase érzett. Attól tart, olyan ez a kipihentetlen fáradság, mint Móricz és Megyeresy Béláé volt: amikor meglepte őket, már nem sok idejük maradt hátra. Nem is tudja, lesz-e ereje a nyári konferenciákhoz is, ne számítsunk rá egész bizonyossággal. Őszre meg, érzi előre, nem lesz ereje a Debrecenbe utaztatáshoz, le kell költöznie és otthagyni minden országos dolgát. Vagy Pestre készülnie professzornak."

Valóban komoly terv volt Karácsony Sándor átkerülése a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára, a Pedagógiai Tanszék élére. A MADISz már 1945 márciusában föllépett az egyetem ún. "demokratizálása" érdekében, azaz progresszív oktatók kinevezését kívánta.⁵⁶ Akkor még ilyen "progresszív oktatónak" számított Karácsony Sándor is. Ám 1947-re már némileg változott a kép, s később még inkább, mint ezt jól dokumentálja Kontra György "szakító" levele, amit

Hollós Ervinnek, az MKP Ifjúsági Bizottsága akkori egyik vezetőjének írt 1948 nyarán. Ebben ugyanis Kontra György szemrehányóan megemlíti - többek között -, hogy míg ők /a MEKDSz/ az "antiklerikális kampány" megszervezésén sikeresen dolgoztak, addig az MKP az ellenszolgáltatás egyik megígért lépését sem tette meg, így azt sem, hogy Karácsony Sándor megkapja a pedagógiai tanszékot Pesten: "nemcsak hogy nem tettetek semmit, hanem a jelek szerint kifejezetten megakadályoztatok" - írta Kontra György ennek a levelének a fogalmazványában. A végleges változatban, némileg enyhített formában ez így szerepel: "Ennek érdekében semmit sem tettetek, s dicséretetekre legyen mondva, megakadályozására se tettetek túl sok sikeres lépést."⁵⁷

De 1947 nyarán már Karácsony számára világos volt, hogy a tervből nem lesz semmi, miként ez az említett Exodus-Körlevélből is kiderül: Szabó Imre ugyanis azt írja - Karácsony szavait tolmácsolva a többieknek -, hogy a posti egyetemre kerülés "már minden emberi módon lehetetlenné vált." Ez az "ellehetetlenülés" pedig minden bizonnyal azért történt meg - sok egyéb felgyülemlett tényező miatt, de közvetlenül éppen 1947 nyarára -, mert Karácsony Sándor nem volt hajlandó elvállalni az 1947. augusztusában tartott országgyűlési választásokon az MKP által neki és még tíz

"karácsonyistának" a Kisgazdapárt listáján felajánlott képviselői mandátumot.⁵⁸ Ezután indul be valóban Karácsony és tanítványai, munkatársai "ellehetetlenítése": de most már nem szolid fenntartások, tiszteletteljes kritikák, amilyen játékosan "koalíciós" csipkelődések formájában, hanem a kemény politikai malomkerekek vagy inkább húsdarálók kezdik őrlni a "karácsonyizmust". Megszületik a "magyar alexandrismus" stigmája: a Karácsony körüli "beteges" és "epidermikus mitosz" leleplezése stb.⁵⁹

Pedig nem ennek indult - egyik oldalról sem - a szövetségépítés. Karácsony Sándor "radikális demokrácia" felfogásán túl önmagát még kommunistának is tartotta, még hozzá 1919-től, a Köznevelési Népbiztosságon végzett munkája óta.⁶⁰ De ami talán lényegesebb: Karácsonyt a kommunisták is megbecsülték, igazi szövetségesüknek fogadták el - kezdetben. Még azt is üdvözlötték, hogy egész életében "fődesi" maradt: "Az itt tanult nyelvet beszéli ma is - áll egy KADISZ számára 1946-ban készült, róla írott életrajzban -, úgy jár az esze, ahogy az itteni magyaroké, a gyermekkorában itt hallott népdal adja zenei műveltségének alapját." De az, hogy "fődesi" - folytatódik az írás -, nem jelent korlátokat számára, szűk lokálpatriotizmust, inkább "szédítő távlatokat a magyarság mivoltával viaskodó gondolkodása számára." De ugyanilyen dicsőítőleg írtak arról is, hogy a debreceni kollégiumból hozta magával

"Örök nyugtalan szellemét", mely nem nyugszik meg semmilyen dogmában, tévhitben, "mindig ujjonnan keresi az éppen igazat". Nagy érdemének fogadták el azt is, hogy elvei mellett mindig kitartott, akkor is, amikor személyi hajszát indítottak ellene, amikor kilépett a militarizálódó cserkészethől, KIE-ből, s egyedül a MEKDSZ elnökségét tartotta meg, ahol viszont "haladó értelmiségi fiataloknak egész generációja nőtt fel a keze alatt". Az életrajz /egyébként névtelenül maradt/ írója végül azzal fejezi be írását - szinte már gyanúsan himnikus pátosszal -, hogy "Ma az egész demokratikus magyar ifjúságnak, a jövő népének, ő a legfőbb tanítómestere és vezetője."⁶¹ /Lehet, hogy ez a népszerűség tett másokat "féltékennyé"?/

Ám, hogy ez a "szövetség" már a kezdet-kezdetén magában rejtette a későbbi problémákat, azt jól mutatja egy, az MKP részére 1946. II. 26-án Karácsony Sándorról és a "karácsonyistákról" készített, igen alapos és tájékozott elaborátum is. Ugyanis ennek egyik pontjában - mely a körülményeskedő "Tervezet-vázlat Karácsony Körének egy demokratikus ifjúsági munkára való bekapcsolására" címet viseli - az elaborátum jeles írója azon medítél, hogy ugyan a Karácsony Kör "sommi-féle kimondottan pártalapon indult ifjúsági munkába nem hajlandó bekapcsolódni", de éppen ezért "nem veszélyes az, hogy egyes embereik" különböző szervezetekbe egyenként "beépülnek", mert - s ez igazán nagy-

lelkü gesztusra, engedékenységre utal - "ezt egyedül mint a karácsonyi politika számára dolgozó 'földalatti munkát' lehet megérteni, s így nem kell tartani jobbra való elhajlástól". S ez az engedékenység annál is inkább meglepő /de éppen ez jelzi az őszinte szövetségkeresési törekvést/, mert a folytatásban az elaborátum szerzője sajátos "dialektikus töprengésekbe" bonyolódik. Eképpen: "ugyanakkor kénytelenek vagyunk azzal is számolni" - írja a "földalatti munka" értékelése után -, "hogy velünk szomben is bizonyos igényeket támaszthatnak." Helyet adhat-e ezen "igényeknek" a Párt? - teszi fel az úgy látszik mégis csak fogas kérdést az elaborátum töprengő szerzője. S a kérdés valóban nem pusztán költői volt, hiszen arról volt szó, hogy - szerinte - "Karácsony és köre az ifjúság felszabadításában már olyan feladatokat lát, amely nem tartozik a Kommunista Párt programjába." Ennek ellenére azt javasolja, hogy elfogadható az a "plusz", amit Karácsonyék képviselnek. És most jön egy nagyon tanulságos gondolatmenet, melynek finoman kiegyensúlyozott, némileg machiavellista logikája itt és ekkor még biztosított a "szövetséget", ám amely később már csak a nyers machiavellizmust követve magát a "szövetséget" lehetetlenítette el. A következőket javasolta ugyanis az elaborátum jeles és taktikusan töprengő szerzője: "A pártnak nem kell félnie egy valóban demokratikus neveléstől, ez tartalmában ugyisem lehet más, mint a párt

ideológiája. Formailag viszont, az eredmény kedvéért természetesen meg kell hoznia azt az engedményt, amelyet Karácsonyék 'plusz' követelése jelent: ezeket a tartalmakat olyan formák közt kell közölni az ifjúsággal, amelyen formák közt hajlandó elfogadni."⁶²

És hogy milyen "nagyfoku" volt - akkor még - az "engedékenység", azt jól mutatja egy, a MADISz Titkárságának készült jelentés az 1946 júliusában megtartott MEKDSz-konferenciáról. Ebben a "jelentésben" az olvasható, hogy a "karácsonyisták" azért nem foglalkoznak napi politikával, "mert forradalmibbnak tartják magukat még a Kommunista Pártnál is abban, hogy évszázadokra előre reformálják a nyelvet, népdalkultuszukkal a művészi forradalmat készítik elő és ezen a téren akarnak a tömegekre hatni." A jelentés írója ugyan "földtől és élettől elszakadt elméletnek" tartotta az ilyesfajta "karácsonyista" törekvéseket, mégis úgy látta - mondhatni az MKP szemszögéből még helyesen is -, hogy "bizonyos veszélyt is jelentenek éppen magával a Párttal szemben. Karácsony maga mondta, hogy a pártokban lévő 'ifjúságnak' feladata ezeket a pártokat megújítani, a dogmáktól megtisztítani és így továbbfejleszteni. Természetesen önálló pártkonceptiójuk is van, ez a párt az 'Ifjúság pártja' lenne, Karácsony vezetése alatt."⁶³

Látható tehát, hogy az MKP valóban nagyfoku "engedékenységet" mutatott a "karácsonyistákkal" szemben; jórészt taktikai, de ekkor még részben stratégiai megfontolásokból is szükség volt rájuk.

Hogy mennyire szüksége volt az MKP-nak Karácsony Sándorra, azt jól mutatja például a nevezetes Bibó-Lukács vita a "magyar demokrácia válságáról". Mint ismeretes, Bibó István a MABISz folyóiratában, a Valóság-ban tette közzé A magyar demokrácia válsága című elemző tanulmányát, amelynek lényege a kisgazdapárti-kommunista párti polarizációval szemben a centrum és a koalíciós középpártok /szociáldemokraták, parasztpártiak/ fontosságának kiemelése volt - a "határolt ferradale", tehát a radikális reformok vállalása és a társadalmi /sőt egyéni/ biztonság és konszolidáció együttes, kiegyensúlyozott programja jegyében.⁶⁴

Az MKP, amely már ekkor megkezdte politikája hatalmi erőszakszerveinek kiépítését /mindenekelőtt a belügyi, illetve rendőrségi apparátusban, de ekkor még a koalíciós partnerek kontrollja alatt/, nyilvánvalóan "rossz néven" vette Bibó javaslatait, illetve javaslatait motiváló diagnózisát az ország lakosságának "félklasziról". Gty annyira rossz néven vette, hogy Révai József le is akarta tiltatni a cikk megjelenését, s csak Lukács György közbenjárására állt el szándékától. Lukács viszont azt javasolta, hogy nyílt vitében "győzzék le" Bibót. Nos, ehhez a "győzelemhez" nagyban hozzájárult Karácsony is. Ugyanis az 1946 januárjában megrendezett vita többszázfőnyi közönséget az MKP ifjumenksékekkel "kivettázta", ám a

baloldali vitapartnerek - talán az egyetlen Révai József kivételével - mégsem tudták érveik mögé a közönség "spontán hangulatát" is felsorakoztatni /Lukács különben is meglehetősen "száraz" jelenség lehetett egy ilyen arénában/, Bibó higgadt gondolatmenetével szemben pedig - érezték - elulmaradnak. Ekkor jutott a rendezők eszébe Karácsony Sándor, aki ugyan szintén szerepelt az előzetesen meghívott és felkért vitapartnerek között, ám éppen aznap neki Dobrocánban voltak egyetemi előadásai, s csak estére ért haza Budapestre. /A vita egyébként este 6 órákor kezdődött./ Tehát futár pihogva, azaz ló/erő/halálában el, Karácsonyt szerencsére már otthon találják, gépkocsiba ültetik, utközben tájékoztatják a fejleményekről - ő pedig egy hatásos beszéddel a hangulatot a baloldal irányába billentette.⁶⁵

Mérmest, hogy itt valójában ki kivel vitatkozott, az akkor válik számunkra - és Karácsony ekkori szerepének megítélése szempontjából is - tanulságossá, ha figyelembe vesszük, amit nemrégiben /és a vonatkozó szakirodalomban tudomásom szerint elsőként, ám elgondolkodtató tényekkel és érvekkel alátámasztva/ Nagy Endre fogalmazott meg: Lukács György nem is annyira Bibóval, sokkal inkább Révai Józseffel vitatkozott, "Bibó itt csak argumentatív aprópó szerepét játszotta" Lukács népfregetes népi demokrácia alternatívájának kifejtéséhez.⁶⁶ Karácsony viszont - miként annyiszor, vagy talán mindig - most is a külső szerepét vállalta.⁶⁷

Ám nem valamiféle kornyadozó, vetemedett ajtófélfá tövében és rongyolódó lábtörlő társaságában árválkodó "küszöb" volt ő, hanem: kontur.⁶⁸ Az ajtón át ki- és bejáráskálók, attól függően, hogy "itt" vagy "ott" voltak, a figura-háttér relációban hol "ennek", hol "annak" vélték létni: "kint" és/vagy "bent" - valójában Karácsony tényleg csak "küszöb", azaz kontur volt; nem mozdult, autonóm maradt: viszonyult.⁶⁹ Ezért miként például 1943-ban Szérszón, az ottani és akkori "ajtó/ko/n" át süvítő /tév/eszmék látnokai ebből a konturból jobb esetben csak a "harmadik oldalt" voltak képesek észlelni /jobbról és balról is, azaz "bentről" és "kintről"/; ugy 1946-ban, például a Bibó-Lukács vita ilyen-olyan "demokrata" ajtónyitogatói is az éppen aktuális /tév/eszmék forgószelében nem magát a konturt, hanem csak a kaleidoszkópszerűen változó "figura-háttért" látták.⁷⁰

Karácsony tehát ekkor - 1946-ban, a "demokrácia vélsége" politikai viharaiban - is kontur volt: nem mozdult /lásd az "örök rend" mibenlétéről korábban írottakat/, ám igen intenzíven viszonyult - a baloldalhoz. A viszonyok - már többször emlegetett - egyen-súlytalansága azonban lehetetlenné tette a potenciális szövetségesek igazi találkozását: például a Bibó-Lukács vitában Bibó, Karácsony és Lukács találkozását. Hiszen Lukács látszólag Bibóval, valójában Révaival

vitatkozott; Karácsony Bibóval;⁷¹ Bibó mindhármasukkal - miközben Bibónak inkább volt természetes szövetségese Karácsony s az ő szövetségüknek stratégiai /és nem pusztán taktikai/ támasza lehetett volna Lukács. Egyfelől ugyanis mindhárman radikális demokraták voltak, hiszen egyikük sem huzódzott a magyar demokrácia "cromwelli jelenségeitől"⁷². Másfelől azonban mindhárman - a maguk módján - "partizánharcot" is vivtak a dogmatikusok ellen: Lukács Révaival; Bibó a dogmatikus marxizmus "oldódását" szeretette volna látni a "keresztyénség", a "nemzet" és a "demokrácia" felő való nyitásában;⁷³ Karácsony is úgy szeretett volna "magyar" maradni, hogy abban helye legyen radikális népi reformáción alapuló /református/ hitének. Aktiv demokraták voltak - szövetségük mégsem jött létre.

Miért? - A válasz, ma már /és az általános történelmi tendenciák szintjén interpretálva az "eseményeket"/ egyfelől triviális; másfelől azonban mégis érdemes elmélyednünk a problémában - a "karácsonyizmus" felől; történelmi szociálpszichológiánk segítségével interpretálva a "történeteket" és az egzisztenciális beágyazottságu "karácsonyista" fogalmakat.

"Magyar demokrácia"

Az eddigiek alapján az - gondolom - mindenképpen nyilvánvaló, hogy Karácsony szereplősei és e szerepléseket motiváló "karácsonyista" koncepció nem egyszerűen a szűken vett nevelésügy, hanem kemény politikai csatározások tétje is volt. Másfelől talán az is kitűnt, hogy Karácsony nézetrendszere, "világ látása" - konkrétan: társaslélektani rendszere - az alapösszeüggésekben nem változott: nagyjából a 30-as évek végére, a 40-es évek elejére e társaslélektani rendszer elkészült, ami persze azt is jelenti, hogy bizonyos hangsúlyváltások - éppen 1945 után - mégiscsak bekövetkeztek. Mindazonáltal ez Karácsonynál a kontinuitás és nem az ilyen-olyan pálfordulások alapján történt.

Azaz - legjobban, ha ez ügyben magát Karácsonyt idézzük - "Lényegesen kevesebbet veszem fel hiába a nagy Isten és Krisztus Urunk nevét, most már nemcsak a szószéken, de egyebütt is lehetséges az őszinte szó. Meg azonban nem tagadom őket, mert radikális demokráciámat a társaslélek alsó határán, a jogban Platónnak, Kantnak, Hegelnek és Marxnak, a társaslélek felső határán, az áhitat fokán, a bibliának köszönhetem."⁷⁴ Karácsony hite, még hozzá a reformációba nyúló kálvinizmusáé tehát rendithetetlen maradt; annál is inkább reagazkodott hitéhez, mert a felszabadulás előtt - épp sajátos radikális demokratizmusa miatt - nem kevés

összeütközése volt a hivatalos református egyházi vezetőkkel.

A másik változás, amit maga Karácsony jelez A magyar demokrácia című könyve előszavában, a "magyar" szó jelzős és egyéb nyelvtani szerkezetekben alkalmazott, valóban gyakori és feltűnő használatával kapcsolatos. /Hiszen ha csak egy pillantást vetünk Karácsony nagy összefoglaló műveinek címjegyzékére, rögtön szembeötlik ez a - nem pusztán formai - sajátosság: A magyar világnézet, A magyarok Istene, A magyarok kincse, Ocsudó magyarság stb./ Karácsony az 1945-ben megjelent A magyar demokrácia előszavában kijelenti: a "magyar" jelzőt ezentul kevesebbet használja, mert - mint írja - "kerünk új filozófiát igényel. Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia szintézisét kifejező filozófiát. A 'magyar' nem magyar immár a gondolkozásomban a nyilvánosság számára sem, hanem egyetemesen emberi."⁷⁵

De mivel Karácsonynál a "magyar" korábban sem volt azonosítható valamiféle fajbiológiai és -pszichológiai, azaz rasszista tartalommal, miként ezt utóbb néhány Karácsony-kritikus vélte /például Kerékgyártó Elemér/, hiszen Karácsony társaslélektani rendszeréből következően a "lélek", így a "magyar lélek" is éppenséggel pneumatikus /szellemi/, azaz transzcendentális alapokon nyugszik, "evilági" társadalmi-kulturális összefüggéseiben pedig "mellérendelő" szerkezetű, az uralmi és szolgasági viszonyokat kiiktató -,

ezért Karácsony váltása az "egyetemesen emberi"-re valóban inkább folytatása és alkalmazása volt társaslélektani rendszeréből következő "radikális demokráciájának".

Elemzésünk szempontjából mármost éppen ez a "radikális demokrácia" - mondhatnám: Karácsony politikai filozófiája - az érdekes; pontosabban: az a politikai hitvallás, amelynek 1945 és 1949 közötti egyik gyakorlata a szabadművelődés volt.⁷⁶ /Ez a szabadművelődési gyakorlat persze nem választható el élesen Karácsony egyéb fórumaitól: a MADISz-tól, a cserkészettől, a KIE-től, professzori tevékenységétől, az Exodus Kiadótól stb. Ám mi most - végül is - mindezek közös elvi alapjait szeretnénk megragadni, s mivel a koalíciós időszakban talán a szabadművelődés terén volt legbefolyásosabb a "karácsonyizmus", nem lesz érdektelen most itt konkretizálnunk az interpretációt./